

USUNDILOO TERMINITE SELETUSSÕNASTIK

Käesolev usundiloo terminite seletussõnastik on mõeldud esmajoones religiooniteadusi (teoloogiat, religiooniuringuid, usundilugu) õppivatele humanitaarerialade üliõpilastele, ajaloolastele, orientalistidele ja kõikidele religioonidest huvitujatele.

Seletussõnastikus esitatakse märksõnadena ja kommenteeritakse üle 400 eriala- ja aimekirjanduses tihti ettetuleva usundiloo põhimõiste. Sõnastikus on ka valik sagedamini esinevaid üksikusundite erimõisteid, samuti saab põgusa ülevaate tähtsaimatest kultuuriantropoloogia koolkondadest.

Seletussõnastiku käesolevasse viimasesse versiooni, mis valmis 2017.a. lõpuks Eesti Keele Sihtasutuse grandit toel, on lisatud 164 uut märksõna (siin tähitatud punasega). Kõikidele märksõnadele on lisatud tõlkevasted inglise ja saksa keeles. TERMEKi andmebaasis on leitavad ka nende tõlkevastete leidmise allikad. Märksõna lõpus osundatakse teistele selle mõistega seotud märksõnadele. Lisatud on seletuste koostamisel kasutatud kirjanduse ja tõlkevastete allikate nimekiri. Sõnastiku kasutajat aitab tähestikuline sisujuht.

Autor on ülimalt tänulik Doris Diana Orrile, kelle vaevarikka töö tulemusena on kogu materjal sisestatud Eesti Keele Instituudi TERMEKi andmebaasi pealkirjaga **Usterm**, mis on kättesaadav aadressil <https://term.eki.ee/termbase/view/4646856>

Tarmo Kulmar
Tartu Ülikooli võrdleva usuteaduse professor
tarmo.kulmar@ut.ee

SELETUSSÕNASTIK

1. LÜHENDID

1. Keeled

amh	amhaara keel
ar	araabia keel
aram	aramea keel
ast	asteegi (nahuatli) keel
austr	austraalia keeled

germ germaani keeled
hbr heebrea keel
hn hiina keel
hisp hispaania keel
ingl inglise keel
irok irokeesi keel
jaap jaapani keel
ketš ketšua keel
kr kreeka keel
ld ladina keel
melan melaneesia keeled
mong mongoli keel
odž odžibve keel
pandž pandžabi keel
polün polüneesia keeled
port portugali keel
prs pärsia
proto-indoeur proto-indoeuroopa algkeel
rts rootsi keel
sng singali keel
sks saksa keel
snskr sanskriti keel

tiib tiibeti keel

tung tunguusi keel

trg türgi

ur urdu

veeda veedade ajastu keel

vn vene keel

v-germ vanagermaani keel

v-skand muinaspõhja (vanaskandinaavia) keel

2. Muud lühendid

e ehk

Nom. nominatiiv

jt ja teised

nt näiteks

Pl pluural

v või

vt vaata

vrđ võrdle

3. Piiblilühendid

VT Vana Testament

UT Uus Testament

1Ms Esimene Moosese raamat (*Genesis*)
2Ms Teine Moosese Moosese raamat (*Exodus*)
3Ms Kolmas Moosese raamat (*Leviticus*)
5Ms Viies Moosese (*Deuteronomium*)
1Sm Esimene Saamueli raamat
Ii Iiobi raamat
Mt Matteuse evangeelium
Lk Luuka evangeelium
Jh Johannese evangeelium
Apt Apostite teod
Hb Kiri heebrealastele

2. SISUJUHT kokku 410 (sh 164 uut) märksõna

aarjalased

aasid

aatman

abhidharma

abt

abtiss

absolutsioon

adept

agaape

agnostitsism

ahinsa

aioon

aitioloogiline

alcheringa

altar

amulett

analoogiamaagia

anahoreet

anateem

animalism

animatism

animism

antropofaagia

antropogoonia

antropomorfism

antroposoofia

apokalüptika

apokatastasis

apostel

apoteoos

aranjakad

arhat

arhetüüp

arkaandistsipliin

askees

astraalmitoloogia

ateism

atribuut

augur

autokefaalne

avataara

Avesta

bahaim

bhakti

bhikšu

binaarne opositsioon

biologism

blasfeemia

bodhisattva

braahman

braahmanad

brahman

brahmanism

Buddha

budism

bön

dalai-laama

dao

demon

deism

dekalooq

dema-jumalus

demiurg

denominatsioon

derviř

deus otiosus

dharma

diasporaa

difusionism

dionüüsia

divinatsioon

dogma

dolmen

druiidid

druusid

džainism

džihaad

dualism

dukhha

dünamism

eausk

ekskommunikatsioon

eksogaamia

eksortsism

ekstaas

emajumalanna

emanatsioon

enstaas

entusiasm

endogaamia

epifaania

eremiit

eshatoloogia

esivanematekultus

esoteerika

esseenid

etnoloogilised usunditeooriad

etnotsentrisem

euharistia

euherism

evolutsionism

fatalism

fenomenoloogiline

fetišism

fraatria

funktsionalism

genius

glossolaalia

gnoosis

gnostitsism

guru

hadith

hadži

hagiolaatria

haldjas

haruspeks

hedžra

hekatomb

henoteism

hereesia

hermafrodiit

hierarhia

hieroduul

hierofaania

hierofant

hierogaamia

hieros gamos

hieroglüüf

hiliasm

hinajaana

hinduism

hing

homo religiosus

humanistlik baastekst

hümn

hüpostaas

iidol

idolaatria

iguumen

ikoon

ilmutus

imaam

immanentne

ingel

ini-kultuur

initsiatsioon

inka

inkarnatsioon

inspiratsioon

interdikt

intichiuma

islam

ismaaliidid

Issand

itk

jooga

judaism

umal

Jumal

jumalus

Kaaba

Kaanon

kabala

kami

kaliif

kalpa

kalvinism

kaos

kardinal

karismaatik

karma

kast

katarsis

kateeder

katoliiklus

katolikoss

kerügma

ketser

kirik

kismet

kleša

klooster

konfessioon

kontagiosne (ka sümpateetiline) maagia

kontemplatsioon

kollektiivne alateadvus

kolmainsus

konfessioon

konfirmatsioon

konfutsianism

Koraan

kosmogoonia

kosmos

kreekakatoliiklus

kristlus

kromlehh

kultus

kultusliit

kultuuriheeros

kultuuri relativism

kuri

kuukultus

laama

labürint

lamaism

legend

libatsioon

linga

liturgia

logos

loits

loodususund

loomade isand/emand

lunarism

luterlus

maagia

maania

mahajaana

mahdi

Maitreya

mana

manism

mantika

mantra

marksistlik religioonikäsitus

masdaism

mastaba

matmiskombestik

meditatsioon

meel

megaliitehitised

menhir

messias

metempsühhoos

metropoliit

mihrab

millenarianism

minbar

misjon

missa

moirad

mokša

monism

monolatria

monoteism

mormoon

moslem

mošee

muezzin

mufti

mulla

munk

muumia

muusa

märter

müsteerium

müstika

müstitsism

mütoloogia

müüt

nahualism

nirvaana

normid

noviits

nunn

nuumen

ohver

okultism

oomen

oraakel

ordaal

ordinatsioon

orfikud

ordu

orenda

ortodoksia

paavst

pagood

pallium

palve

panteism

panteon

paradiis

parsid

paruusia

patriarh

patriarhaat

patt

Piibel

piiskop

pneuma

polüteism

pontifex

positivistlik

Prantsuse sotsioloogiakoolkond

preanimism

predestinatsioon

preester

presbüter

priimas

primaat

prior

profaanne

prohvet

protestantlus

põrgu

päikesekultus

püha

pühak

püütia

Qumrān

rahvausund

ramadaan

reformatsioon

reinkarnatsioon

religioon

reliikvia

riitus

riši

roomakatoliiklus

rudiment

ruunid

rühm

rüve

saatan

sabat

saduser

sakraalne

sakrament

sangha

sansaara

sarkofaag

sakraalne kuningavalitsus

salaliidud

satori

seadmus

sekt

sekulaarne

seloodid

sikhism

sinod

solarism

soterioloogia

spiritism

strukturealism

sufism

sukha

sunna

sunniidid

surm

suura

suutra

sõna

sünagoog

süneedrion

sünkretism

süvapsühholoogia koolkond

šakti

šamaan

šariaat

šiiidid

šinto

zen

zombi

zoolatria

zoomorfism

zoroastrism

tabu

talisman

talmud

tamas

tantra

tantrism

taoism

tava

teism

teispoosus

tempel

teogoonia

teodiike

teofaania

teokraatia

teoloogia

teonoomia

teosoofia

theravaada

tolerantsus

tonalism

toora

totemism

traditsioon

transsendentne üleloomulik olend

trikster

trimurti

Tripitaka

tsesaropapism

tšakra

upanišadid

usk

uskumus

usund

vaanid

vadžrajaana

vaim

variser

varna

veedad

vägi

üleloomulik

ülijumal

ürgmonoteism

ürgusund

3. SÖNASTIK

aarja (snskr *ārya* 'õilis')

Ingl **Aryan**

Sks **arisch, indoeuropäisch, indogermanisch**

(1) Algselt II at e.m.a. Indiasse tunginud indoeuroopa rändhõimude enesenimetus. Aja jooksul hakkas nimetus tähistama kolme kõrgemat seisust e varnat ja nende kaste.

(2) Hinduismis ja budismis on a. sageli auväärse isiku, teksti või õpetuse epiteet, asudes nime ees (nt bodhisattva Aarja-Avalokitešvara).

Vt ka *bodhisattva, budism, hinduism, kast, varna*.

aasid (v-skand *ás*, Pl *æsir*, vrđl ka proto-indoeur ja veeda *asura* 'jumalik v deemonlik olend, pooljumal')

Ingl **Æsir**

Sks **die Asen**

Üks kahest vana-germaani / vana-skandinaavia usundi poliiteistlikust jumalateperest; panteoni loodusjõude personifitseerivad sõjakad, maagiat kasutavad jumalad (nt Ziu/Tyr, Wodan/Odin, Donar/Thor) ja jumalannad (Frigga, Skadi), kelle nimede algupära on võrdleva keeleteaduse andmetel tagasi viidav proto-indoeuroopa algkeelde. A-dega on seotud hulgaliselt vanaskandinaavia müüte, mille kuulsamad kogumikud on Vanem Edda, Noorem Edda ja Völsungite saaga.

Vt ka *poliiteism, vaanid*.

aatman (snskr *ātman* 'hing')

Ingl **atman**

Sks **der/das Atman**

India indoeuroopa juurtega religioonides alates veedade ajast, välja arvatud budismis, individuaalhing, eluhõngus ja igäühe hävimatuse isiksus, mis jääb keha hävides kestma ja sünnib uude kehasse, kandes eelmiste elude karmat. A eesmärgiks hinduismis, eriti selle vanaindia brahmanistlikus faasis, on äratundmine, et ta on maailmahinge e brahmaniga üks ja seesama. Budism a olemasolu ei tunnista. Vt ka *brahman, brahmanism, budism, hinduism, hing, karma, veedad*.

abhidharma (snskr *abhi* + *dharma* 'seadmus' - 'seadmuste kohta, seadmuste üle')

Ingl **Abhidharma, Abhidhamma, Buddhist scholasticism**

Sks **der/das Abhidharma**

Budismis käsitus seadmustest, seadmusi kui budismi põhimõisteid süstematiseeriv ja nende tähendust selgitav õpetus. A. kujunes välja 3.-2.saj. e.m.a. Erinevate budismi kooskondade a-d erinevad mingil määral üksteisest. A. sisaldab seadmuste loetelusid, nende klassifikatsioone ja definititsioone. A-s rühmitatakse seadmusi erinevalt, kuid tuntuim on jaotus viide nn kuhja, millest kolm on nn kokkupandud ja kaks kokkupandamatud. Kokkupandud seadmusi (isiksuse komponente) iseloomustab kolm tunnust: püsitus, kannatus ja isiksus. Kokkupandamatud seadmused on nirvaana ja ilmaruum. Vt ka *Buddha, dharm, nirvaana, seadmus*.

absolutsioon (ld *absolutio* 'vabastamine, õigeksmõistmine')

Ingl **absolution**

Sks **die Absolution, die Freisprechung, der Freispruch, die Lossprechung, der Sündenerlass**

Pattude andeksandmine: roomakatoliiklastel pattude sakramentaalne andeksandmine, protestantidel andestuskuulutus.

Vt ka *piht, sakrament*.

abt (aram *aba* 'isa')

Ingl **abbot**

Sks **der Abt**

Roomakatoliiklastel mungakloostri ülem. Abti asetäitja oli prior e munkade järelevaataja.

Vt ka *abtiss, iguumen, klooster, munk, prior*.

abtiss

Ingl **abbess**

Sks **die Äbtissin**

Roomakatoliiklastel nunnakloostri naissoost ülem. A. asetäitja oli prioress e nunnade järelevaataja. A. on naissooline tuletis sõnast 'abt'.

Vt ka *abt, iguumen, klooster, nunn, prior*.

adept (ld *adeptus* 'saavutanu')

Ingl **adept**

Sks **der Adept**

(1) religioosse või filosoofilise õpetuse ustav pooldaja;

(2) usundi, eriti müsteeriumiusundi salaõpetusse pühendatu.

Vt ka *müsteerium*.

ahinsa, ka **ahimsa** (snskr *ahimsa* 'mittekahjustamine, vägivallatus e vägivaldsusetus')

Ingl **ahimsa**

Sks **Ahimsa** (artiklita)

Põhimõiste India usundites (hinduismis, budismis, džainismis), mille kohaselt tuleb austada iga elusolendi elu, olendeid mitte vigastada ega tappa. India vabastusliikumisse juurutas a. mõiste poliitilise tegevusprintsipiina Mahatma Gandhi. Vt ka *hinduism, budism, džainism, tolerantsus*.

agaape (kr *agapē* 'headtegev isetu armastus' < vana-kr *eranoi* 'kultusliitude ühispidusöök')

Ingl **agape**

Sks **die Agape**

Vastandina seksuaalsele kirglikule armastusele (eros) headtegev ja ennastohverdav armastus ja sellisena keskseid mõisteid kristlikus kirjanduses; algkristlaste ühissöömaaeg, mida jõukad koguduseliikmed korraldasid vennaliku armastu märgiks.

Vt ka *kogudus, kultusliit*.

agnostitsism (kr *a-* + *gnōsis* 'teadmine, tunnetus')

Ingl **agnosticism**

Sks **der Agnostizismus**

(1) Filosoofiline õpetus, mis eitab objektiivse reaalsuse tunnetatavust ja tõesuse lõpliku kindlakstegemise võimalikkust.

(2) Maailmavaade, mille pooldajad usuvad, et jumala või üldse üleloomulike olendite ja nähtuste olemasolu või mitteolemasolu ei ole võimalik kindlaks teha. Sellisena kuulub religioonide hulka, kuna eitab tunnetuse lõplikkust ja eeldab selle tõestamatust, st religioosse usu olemasolu.

Vt ka *religioon, usk, üleloomulik*.

aioon (kr *aiōn* 'igavik; ajastu')

Ingl **eon, aeon**

Sks **der Äon**

Gnostitsistlikes religioonides ja uusplatonistlikes õpetustes jumaliku igavese algenergia osakesed, mis voolavad eesmärgipäraselt välja kõrgeimast jumalast, moodustades ja elustades alamat järku jumalusi, olendeid ja maailmu. Vt ka *emanatsioon, gnostitsism*.

aitioloogiline (kr *aitia* 'põhjus')

Ingl **etiological**

Sks **aitiologisch**

Siin: Usundiloos, mütoloogias, folklooris nähtuste, asjade, isikute tekkimisega seonduv. A. müüdid (sarnaselt seletusmuistenditega) püüavad vastata

küsimustele, kuidas, kus, millal ja miks on miski tekkinud. A isikud on a. müütides esinevad üleloomulikud loojad (jumalad, kultuuriheerused jt mütoloogilised olendid). Vt ka *kultuuriheeros, müüt*.

alcheringa (austr; ka alguaeg, unenäoaeg, müütiline aeg)

Ingl **alcheringa**

Sks **Alcheringa** (artiklita)

Eriti Austraalia põliselanike mütoloogias esinev ürgajastu, milles toimub loomislugu ja jumalate ning kultuuriheeroste tegevus. A ilmneb oletatavasti kõikide rahvaste müütides vanima kihistusena. Traditsionaalkultuuride usundeis tuntakse erilisi rituaalseid etendusi, kus a taasesitatakse. Erinevalt olevikulisest tavapärasusest (profaanses) on a-etendus püha (sakraalne) ja kujutab endast tõelist reaalsust (nt austraallaste *intichiuma*). Vt ka *intichiuma, profaanne, sakraalne*.

altar (ld pl *altāria* 'ohvrilaud koos ohvrianni süütamise seadeldisega' < *ara* 'ohvrilaud')

Ingl **altar**

Sks **der Altar**

(1) Kõrgendik v alus pühapaigas v templis, millele asetati ohvriannid jumalale v jumalatele. Muistsete religioonide põletusohvri korral (nt Vana-Kreekas, Vana-Roomas ja Jeruusalemma templis) toimus a-l ka ohvrianni põletamine.

(2) Kristluses ristikuju või pühapildi ees asetsev laud Piibli, küünalde ja armulauariistadega.

Vt ka *libatsioon, Piibel, ohver, tempel*.

amulett (ld *amuletum* 'ohutis')

Ingl **amulet**

Sks **das Amulett**

Sageli kaasaskantav ese (nt vääriskivi, ehe, looma kehaosa vms), millel on kandja arvates tema jaoks maagiline vägi. A. kaitseb hädade ja õnnetuste eest, tema toime on (W. Wundti järgi) passiivne. A-ks on ka kristlase kaelarist, rahvausundis nt kuivatatud jänesekäpp. Vt ka *fetiš, talisman*.

anahoreet (kr *anachōrēta* 'erak, üksiklane' < *anachōrēsis* 'eraklus')

Ingl **anchorite**

Sks **der Anachoret**

Askeet, kes on usulistel põhjustel tõmbunud üksildusse ja andnud kasinus-, karskus- ja vaesustootuse. Kristluses tekkis a-de liikumisena Egiptuses 3. saj m.a.j. askeet Antoniuuse, hilisema pühaku eeskujul. Laiemalt on tuntud eremiitlusena. Vt ka *eremiit, askees*.

analoomaagia (ka homöopaatiamaagia)

Ingl **imitative magic, homoeopathic magic**

Sks **die imitative Magie, die homöopathische Magie**

Maagiline riitus, mille puhul kasutatakse põhimõtet "võrdne kutsub esile võrdse", mis tähendab, et mingi tegevuse või sündmuse eesmärgipärane järeleaimamine (imiteerimine) kutsub imiteerija meelest selle sündmuse esile ka tegelikult (nt ürg- või traditsionaalkultuurides sõjatants, kus miimiliselt kujutatakse vaenlase hävitamist või enne jahileminekut "tapetakse" jahilooma kujutis; põua ajal püütakse vee valamisega esile kutsuda vihma jne). Vt ka *kontagioosne maagia, maagia*.

anateem (kr *anathēma*)

Ingl **anathema**

Sks **das Anathem**

(1) Vana-Kreeka usundis pühendkink jumalusele.

(2) kreekakatoliku kirikutes kirikuvande alla panemine või äraneedmine.

Vt. ka *ekskommunikatsioon*.

animalism (ld *animal* 'loom')

Ingl **animalism**

Sks **der Animalismus**

(1) Totemismi sünonüüm.

(2) Traditsionaalkultuurides kõigi loomadega seotud uskumuste koondnimetus.

Vt ka *zoolaaatria, totemism*.

animatism (ld *animatus* 'hingestatud, elustatud')

Ingl **animatism**

Sks **der Animatismus**

Arvatavalt esiaja (arhailise) usundikihi varaseim aste, mis eeldab usku üleüldisesse elususse ja kogu loodust täitvasse ebaisikulisse väesse. A-is puudub veel ettekujutus üksikhingedest. A-i ei saa käsitleda omaette usundina, ta on ürgusundi olemuslikke koostisosi ning sellisena käsitletav pigem uskumusena. A on ka üks evolutsionistlikke algupärateooriaid. A-i võib võrrelda filosoofilise hülosoismiga ja on sellisena käsitletav pigem varafilosoofilise maailmavaate kui religioonina. Vt ka *animism, evolutsionism, preanimism*.

animism (ld *animus* 'hing')

Ingl **animism**

Sks **der Animismus**

Usk loodusobjektide, nähtuste ja olendite hingestatusesse, kusjuures eeldatakse, et eksisteerivad individuaalhinged. A on ka algupärateooria, mille järgi ta on olnud varaseim usund. A-iteooria rajas E. Tylor, kuigi a idee püstitas juba H. Spencer. Evolutsionistliku religioonikäsituse kohaselt kasvab a välja animatismist. Vt ka *animatism, evolutsionism, hing*.

antropofaagia (kr *anthrōpos* ‘inimene’ + *phagein* ‘sööma’)

Ingl **anthropophagy**

Sks **die Anthropophagie**

Laiemas tähenduses inimesesöömine (sellisena ka kannibalism (<hisp *canibal*)). Kitsamas tähenduses üks inimohvri liike – inimese ohverdamine kultuslikel või maagilistel eesmärkidel jumalatele tema tapmise ja ärasöömise teel. Sellisena on ta (1) esimese astme ohver – ohvriks on elusa inimesena toodud kõige väärtuslikum; (2) sageli kommuniooniohver – ohvriliha esindab jumalust ennast ja riitusest osavõtjad usuvad ohvriliha ärasöömise läbi saavutavat soovitud hüved; (3) sageli maagiline talitus, mille läbi ohvriliha sööjad usuvad saavutavat ohverdatu elujõu. Vt ka *ohver*.

antropogoonia (kr *anthrōpos* ‘inimene’ + *gonē* ‘sünd’)

Ingl **anthropogony**

Sks **die Anthropogonie**

Usundite ja müütide koostisosa, mis käsitleb müüte inimese loomisest või tekkimisest. Vt ka *müüt*, *teogoonia*.

antropomorfism (kr *anthrōpos* ‘inimene’ + *morphē* ‘kuju, välimus’)

Ingl **anthropomorphism, personification**

Sks **der Anthropomorphismus**

Üleloomulike olendite kujutlemine väliselt või olemuslikult inimesetaolistena. Vt ka *zoomorfism*.

antroposofia (kr *anthrōpos* ‘inimene’ + *sophia* ‘tarkus’)

Ingl **Anthroposophy**

Sks **die Anthroposophie**

Teosofia voole, mille rajajaks oli R. Steiner (1861-1925). Õpetus sisaldab kristluse, hinduismi, budismi, müstitsismi ja spiritismi elemente. Eesmärgiks on juhtida inimesi “peenmateeria” ja kõrgemate maailmade tunnetamisele. Vt ka *teosofia*.

apokalüptika (kr *apokalypsis* ‘ilmutus’)

Ingl **apocalyptic, apocalypticism**

Sks **die Apokalyptik**

Religioosne või mütoloogiline käsitlus universumi ajaloost ja maailma kulgemise protsessist. A võib olla tsükliline (India, kreeka, germaani, asteegi usundid), kus maailm sünnib, areneb ja hukkub korduvalt, või lineaarne (muinaspärsia, judaism, kristlus, islam), mille järgi maailmal on üksainus algus ja lõpp. A tegeleb kogu maailma, mitte ainult inimesoo või inimesega. A osaks on eshatoloogia. Vt ka *eshatoloogia*.

apokatastasis (kr *apo* ‘ära, eemale’ + *katastasis* ‘draama kulminatsioon enne

lõpplahendust')

Ingl **apocatastasis**

Sks **die Apokatastasis**

Teoloogias patuolukorra lõpplahendus naasmisega algsesse olekusse enne pattu. Vanas Testamendis Iobi varasema õnneolukorra taastamine (vt Iobi rmt), judaismis juutide naasmine Paabeli vangipõlvest ja Jeruusalemma templi taastamine, üldse Uue Jeruusalemma taassünd. Kristluse ajaloos on eri aegadel ja eri vooludes tähendanud nii inimese eshatoloogilist pääsemist hukkamõistmisest, inimese vabanemist „Aadama süüst“ ehk algse patutuse taastamist kui ka saatana enda lunastamist ehk saatana kui langenud ingli algseisundi taastamist. M. Luther näiteks loobus usust, et kurat võiks lõpuks lunastatud saada. Vt ka *apokalüptika, eshatoloogia, saatan*.

apokrüüf (kr *apokryphos* 'salajane, peidetud, tume')

Ingl **Apocryphon**

Sks **das Apokryph**

Vana ja Uue Testamendi kanoonilisest tekstist välja jäetud osad, mille õpetuslikus selguses või ajaloolises tõepäras suuremal või vähemal määral kaheldakse. Vana Testamendi a-ideks on Juuditi raamat, Saalomoni tarkuseraamat, Toobija raamat, Jeesus Siiraki tarkuseraamat, Paaruki raamat, Jeremija kiri, 1. ja 2. Makabite raamat, Estri raamatu lisad, Susanna ja Taanieli lugu, Asarja palve ja Kolme mehe kiidulaul, Peel ja Lohemadu, Sibüllide ennustused, Eenoki raamat, Moosese taevaminek, Esra raamat, 12 patriarhi testament, Jesaja taevaminek ja nägemus, Paaruki ilmutusraamat, Abrahami ilmutusraamat ja Eelija ilmutusraamat. Uue Testamendi a-ideks on Heebrealaste evangeelium, Egiptlaste evangeelium, Peetruse evangeelium, Noorema Jaakobuse evangeelium, Tooma evangeelium, Nikodeemuse evangeelium, Apostlite retked, Pauluse teod, Johannese teod, Peetruse teod, Peetruse ja Pauluse teod, Toomase teod, Andrease teod, Pseudo-Kleemensi kirjad, mitmeid apostlite kirju, Peetruse ilmutusraamat ja Pauluse ilmutusraamat. Vt ka *kaanon, Piibel*.

apostel (kr *apostolos* 'saadik')

Ingl **apostle**

Sks **der Apostel**

Varakristlikul 1. sajandil (apostlikul ajajärgul) ristiusu kuulutaja ja õpetaja ning koguduste korraldaja (vaimukandja), keda Jeesus ise oli õpetanud või kes olid saanud õpetuse Jeesuse õpilastelt. Apostlitejärgsel ajastul nimetati apostliteks ka vaimukandjaid, kes rändasid kogudusest kogudusse ja kuulutasid ristiusku. Hiljem tunnustas kirik apostliteks ainult Jeesuse 12 õpilast (jüngrit) ja Pauluse. Tähtsaimad a-d on Peetrus, Paulus, Jaakobus ja Johannes. Uue Testamendi järgi on a rohkem kui tavaline õpetaja ja kuulutaja: ta on Kristuse poolt kutsutud ja seatud esindama Jumala riiki.

apoteoos (kr *apothēōsis* 'jumalustamine')

Ingl **apotheosis**

Sks **die Apotheose, die Vergottung, die Vergöttlichung**

Ajalooliselt valitseja või kangelase jumalaks kuulutamine, nt Rooma senat kuulutas keisreid alates Octavianus Augustusest pärast surma jumalaks, harvemini sündis see keisri eluajal (nt Caligula), hiljem, eriti totalitaarsetes ühiskondades, ka mingi idee, sündmuse või isiku erakordne austamine (nt kommunismi-idee, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon kui müütiline sündmus, Stalini või Hitleri isikukultus).

aranjakad (snskr *āranjaka* 'metsast pärit, metsaraamat')

Ingl **aranyakas**

Sks Pl **Aranyakas**

Uuem osa brahmanismi pühadest raamatutest braahmanatest, olles rohkem seotud upanišadidega. Nimetus tuleneb sellest, et a-d olid ette nähtud metsaerakuteks siirdunud mõttetarkadele, kes olid perekonnapea (majaperemehe) eluperioodi seljataha jätnud. Vt ka *braahmanad*, *brahmanism*, *upanišadid*.

arhat (snskr 'väarikas')

Ingl **Arhat**

Sks **Arhat** (artiklita)

Eriti hinajaana-budismis inimene, kes on Buddha õpetust järgides jõudnud teadvuse kõrgeima tasemeni, kelle teod ei kannu enam ei positiivseid ega negatiivseid vilju ja kes on jõudnud nirvaana lävele. Vt ka *bodhisattva*, *nirvana*.

arhetüüp (kr *arhē* 'algus' + *typos* 'kuju')

Ingl **archetype**

Sks **der Archetyp**

Mõiste C. G. Jungi analüütilisest psühholoogiast, üle võetud ka süvapsühholoogilisse religiooniteooriasse. A-d on inimkonna ajaloolist kogemust organiseerivad formaalsed skeemid, millel on võime tekitada teatud ettekujutusi. "A-d on tüüpilised käitumisvormid, mis, olles teadvustatud, näivad kujutlustena" (C. G. Jung). A ei ole ise ettekujutus, vaid eeldus selle tekkeks teadvuse tasandil. A-d moodustavad kollektiivse alateadvuse sisu. A-d ilmuvad müütides, religioossetes õpetustes, folklooris, teadvustamatult mitmesugustes käitumise valdkondades, kuid ka erilistes psüühilistes seisundites (hallutsinatsioonid, unenäod, hämarolek). Vt ka *kollektiivne alateadvus*; *süvapsühholoogia koolkond*.

arkaandistsipliin (ld *arcānus* 'suletud, salajane, varjatud', ka *arcana sacra* 'salajane ohvritalus')

Ingl **arcane discipline, discipline of the secret**

Sks die Arkandisziplin

Varakristlikus kirikus teatud perioodidel, eriti kristlusevaenulike Rooma keisrite ajal valitsev kord, mille järgi kõige olulisemaid tekste, nagu pühakirja, usutunnistust (Symbolum) ja meieisapalvet (Pater noster) ja Püha Öhtusöömaaja talitust, samuti jumalateenistuse korda hoiti tagakiusamise kartuses paganate eest saladuses ja neid õpetati üksnes koguduseliikmetele.

askees (kr *askēsis* 'harjutus')

Ingl **ascesis**

Sks **die Askese**

Usulis-müstiline õpetus; eriti müstikasse kalduvates usundites või usundivooludes harrastatavad praktilised harjutused. A. võib olla kollektiivne (kloostrielu) või individuaalne (eremiitus). Positiivse a-i abil võideldakse kehalisi tunge ja ebapuhtaid mõtteid maha surudes kurjaga ja püüeldakse nõnda Jumalaga suhtlemise või ühinemise poole. P.a-i erivormiks on patukustutustoimingud (paast, jõhvsärgi kandmine, flagellatsioon (enesepiitsutus), klausuur (kongi sulgumine), sambapühaklus jne). Vähem tuntud on negatiivne a, kus antakse sihiteadlikult voli ka naudinguliialdustele, mis nõuab aga kõrgemat teadvuseseisundit (nt budistlikus tantrismis). Vt ka *anahoreet, eremiit, klooster, kuri, müstika, riši, sufism*.

astraalmitoloogia (kr *astēr* 'taevatäht')

Ingl **astral mythology**

Sks **die Astralmythology**

Müüditeooria, mille järgi usundid ja müüdid on tekkinud taevanähtustele, eriti tähistaevale seletuste otsimisest. Iseäranis populaarne 19. sajandi teaduses (nt panbabülonistlik a). Laiemas mõttes ka mitoloogia osa, mis hõlmab taevakehadega seotud müüte. Vt ka *mütoloogia*.

ateism (kr *a + theos* 'jumal')

Ingl **atheism**

Sks **der Atheismus**

Religioonifilosoofiline õpetus, mis eitab üleloomuliku ja teispoelse olemasolu ning tunnistab inimese kõikvõimsaks, piiramatu intellektiga olendiks – looduse valitsejaks. Ateistlik kosmoloogia eitab loomist ja tulevast maailmalõppu ning tunnistab pidurdamatut progressi. Inimene on a-i järgi ainukordne ja surm tähendab tema eksistentsi lõppu. A püüab tugineda eriti loodusteaduslikele faktidele ja meeleeelundite andmetele. Kuna a. usub veendunult jumala ja üldse üleloomuliku mitteeksisteerimisse, siis ei tohi a-i segi ajada agnostitsismiga. Et a-i keskmel asub usk kui hoiakuline suhtumine, siis kuulub ta samuti usundite hulka. Vt ka *agnostitsism, deism, teism*.

atribuut (ld *attribūtum* 'juurdelisatu')

Ingl **attribute**

Sks **die Attribut**

Üldises tähenduses mingi asja või nähtuse omadus või täiend. Üsundiloolises tähenduses Jumala, jumaluse või mõne muu üleloomuliku olendi juurde kuuluv oluline ja temast lahutamatu omadus, tunnus või funktsioon. Atribuut võib ka selle üleloomuliku olendi suhtes iseseisvaks muutuda ehk hüpostaseeruda. Vt ka *hüpostaas*.

augur (ld)

Ingl **augur**

Sks **der Augur, der Wahrsager, die Wahrsagerin**

(1) Vana-Rooma usundis ennustuspreester, kes ennustas lindude käitumise ja taevanähtuste jälgimise põhjal mingi sündmuse kulgu ja kuulutas jumalate tahet.

(2) Ennustaja sünonüüm.

Vt ka *divinatsioon, haruspeks*.

autokefaalne (kr *autos* 'ise' + *kephalē* 'pea') **kirik**

Ingl **autocephalous church**

Sks **die autokephale Kirche**

Emakirikust ja teistest samausulistest kirikutest iseseisev ja sõltumatu juhtimisega kirik, eriti on kasutusel idakirikute - kreekakatoliku ehk ortodoksi kirikute kohta. Kreeka-katoliiklastel on 15 a. kirikut, nt Konstantinoopoli, Antiookia, Aleksandria, Jeruusalemma, Venemaa, Gruusia, Rumeenia, Bulgaaria, Kreeka jt õigeusu kirikud. Pärast kreekakatoliku ja roomakatoliku kirikute lahknemist 1054.a. kuulub idakirikute auprimaat Konstantinoopoli patriarhile, kes on seetõttu oikumeeniline patriarh.

Vt ka *kirik, konfessioon, kreekakatoliiklus, patriarh, patriarhaat, primaat*.

avataara (snskr *avatāra* 'laskumine')

Ingl **avatāra, incarnation**

Sks **die Avatara**

India usundites, eriti hinduismis jumaluse ümberkehastumine kellekski üleloomulikuks olendiks, inimeseks või loomaks ja sellisena saabumine inimeste maailma. Eriti tuntud ja austatud on jumalik olend Krišna kui jumal Višnu a. A. mõistega on hakatud nimetama ka teiste religioonide ümbersündivaid olendeid.

Vt. ka *inkarnatsioon*.

Avesta (pärs 'tekst')

Ingl **Avesta**

Sks **das Avesta**

Vana-Pärsia usundi mütoloogilisi ja rituaalseid tekste sisaldav püha raamat, kanooniline tekst, mille legendaarne autorlus omistatakse Zarathustrale. A tekkeajaks peetakse 8.–6. saj eKr. Vt ka *kaanon, sõna*.

bahaism (ar *bahá* 'hiilgus, silmipimestavus, suursugusus')

Ingl **Bahaism**

Sks **der Bahaismus**

1844.a. Iraanis end bab'iks ('värav') nimetanud šiidi Sijid Ali-Muhammadi poolt poolt rajatud monoteistlik rahumeelne religioon. Tema hukkamise järel õpetust jätkanud Mirza Husain Ali (1817–1892), kes võttis oma nimeks Baha'u'llah ('jumala auhiilgus'), kuulutas end Krišna, Moosese, Buddha, Jeesuse ja Muhamedi järel viimaseks prohvetiks, kelle kõigi nende kaudu on ainujumal end läbi ajaloo ilmutanud. Ta on maetud Haifasse Iisraelis, kus on ka b. usukeskus. Baha'u'llahi kirjutisi peetakse b. pühakirjaks. B. usundi eesmärgiks on usk inimkonna ühtsusse, üleüldise rahu saavutamise ja surmajärgse üldise lunastuse saavutamise võimalikkusesse. B. on keelatud moslemimaades. Vt ka *monoteism, islam*.

bhakti (snskr 'jagamine, osa')

Ingl **bhakti, loving devotion**

Sks **die Bhakti, die Hinwendung**

India hinduistlikes õpetustes, eriti šivaistlikes vooludes jäägitu pühendumine jumalusele, mida iseloomustab tugev side jumaluse ja tema järgija vahel. B. järgimise religioosseks meetodiks *bhaktimārga* ('jagamise tee'). B. on lubatud kõigile, sõltumata soost, seisusest (varna) või kastist. Vt ka *hinduism, varna, kast*.

bhikšu (snskr 'kerjus')

Ingl **bhikshu, bhikshuni**

Sks **der Bhikshu, die Bhikshuni**

Budismis kerjusemunk v -nunn, ka munk v nunn e täieliku pühitsuse saanud koguduseliige. Nimetus viitab omandi puudumisele – algselt pidid mungad ja nunnad ringi rännates omale toitu kerjama. Ajapikku jäädi paikseks ja praegu elab enamik b. kloostrites. Vt ka *budism, klooster, munk, nunn*.

binaarne opositsioon (ld *binārius* 'kahest koosnev', *oppositio* 'vastuasetamine')

Ingl **binary opposition**

Sks **die binäre Opposition**

Strukturalistliku religiooniteooria keskne mõiste C. Lévi-Straussi järgi on kultuuri kui kommunikatsiooni- ja märgisüsteemi ehituse aluseks kõikehõlmav kahendsüsteem - b.o. Kahendsüsteem hõlmab kõik olemisvaldkondi ja selles toimub ka inimmõtlemine. B.o-ist annavad tunnistust nt mõistetepaarid "taevas-maa", "mees-naine", "meie-nemad", "hea-kuri", "jumal-saatan", "püha-profaanne", b.o-ile tuginedes on tekkinud ühiskonnas eksogaamia, müüdid, usundid. C. Lévi-Strauss rakendas b.o-i ürgkultuuri ja usundite uurimisel. Vt ka *dualism, strukturalism*.

biologism

Ingl **biologism**

Sks **der Biologismus**

Kultuuri- ja usundilooline suund 19. sajandil ja 20. sajandi I poolel. Tugineb väitele rasside bioloogilisest ebavõrdsusest ja siit lähtuvalt rasside erinevast võimelisusest luua tsivilisatsiooni ja kultuuri. Esimesi rassiteoreetikuid oli J. A. Gobineau, kes püstitas teesi, mille järgi valge rass on ainuvõimeline tsivilisatsiooni looma, kuid segunedes teiste rassidega kaotab loova energia ja inimkond sureb välja. B jaguneb kahte põhisuunda:

(1) sotsiaaldarvinism kui mõõdukas vool (E. Haeckel laiendas olelusvõitluse inimrassidele, O. Ammon ja V. de Lapouge viisid andekuse sõltuvusse koljumõõtmetest, L. Woltmann leidis, et rassiandekus on võrdelises sõltuvuses pigmentatsioonist ja et sotsiaalpoliitiline kord on samuti määratud rassitunnustega);

(2) rassistlik natsionalism (H. Chamberlain rõhutas germaani tõu prioriteeti ja püüdis teaduslikult tõestada juutide alaväärtuslikkuse teesi, A. Rosenberg lõi natsionaalsotsialistliku rassiteooria).

Enamik biologistlike teooriaid on inimrasside ebavõrdsuse rõhutajatena sügavalt ekslikud. Samas on nendega kaasnenud rassiuuringud oluliselt edasi viinud füüsilise antropoloogia ja antropogeneesi alast teadustööd.

Vt ka etnoloogilised usunditeooriad.

blasfeemia (kr *blasfēmia* 'teotus, mõnitus, solvang')

Ingl **blasphemy**

Sks **die Blasphemie, die Religionsbeleidigung, die Gotteslästerung**

Religioosses tähenduses pühaduse- või jumalateotus. Vt ka *jumal, püha, religioon*.

bodhisattva (snskr 'virgumisolend')

Ingl **Bodhisattva**

Sks **der Bodhisattva**

Mahajaana budismis olend, kes kestva enesetäiustamisega on jõudnud nirvaana lävele, kuid otsustab kaastundest endiselt ümber sündida, et teisi olendeid virgumisele aidata. Budistid nimetavad ka sõnaga 'hüvesõber'. Vt ka *dalai-laama, nirvaana*.

braahman (snskr *brāhmana* 'jumal Brahmast tulenev', selles tähenduses 'vaimulik')

Ingl **brahmin**

Sks **der Brahmane**

Indias kõrgeima päriliku seisuse ehk varna liige – rituaalide sooritaja, preester ja õpetlane. Ekslikult kasutatud sõnavorm on "brahmaan" või "brahmiin". Vt ka *kast, preester, varna*.

braahmanad (snskr *brāhmana*)

Ingl Pl **brahmanas**

Sks Pl **die Brahmanas**

Brahmanismi pühad tekstid, sellistena veedade proosakommentaarid ja ohvririituste praktilised juhised. Vt ka *brahmanism, hinduism, ohver, veedad*.

brahman (snskr *brahman*)

Ingl **Brahman**

Sks **das Brahman**

India hinduistlike filosoofiate ja usundivoolude keskseid mõisteid.

(1) Veedade ajastul rituaalne palvevormel.

(2) Hinduismi brahmanistlikul ajastul ja hiljem maailmahing – maailma täitev ja ergastav, kuid samas väljaspool põhjust, tagajärge, aega ja ruumi olev ebaisikuline vägi v absoluut, mille väljenduseks olendite ümbersünniahelas on hing ehk *aatman*. Vt ka *aatman, hinduism, hing*.

brahmanism (<braahman)

Ingl **Brahmanism, Brahminism**

Sks **der Brahmanismus**

Lääne päritolu nimetus veedade usundist I at esimesel poolel e.m.a. välja kasvanud india klassikalisele religioonile. B. on hinduismi põhiline allikas – erinevate uskumuste ja õpetuste kogum, mida ühendas veedade ülimuslikkus ja braahmanite roll usutalitustes. Mõnes käsitluses samastatakse ka veedade usundiga. B-i perioodil kujunesid välja india mõtteloo klassikalised tekstikogumikud braahmanad, aranjakad ja upanišadid. Vt ka *aranjakad, braahmanad, braahman, hinduism, upanišadid, veedad*.

Buddha (snskr 'virgunu')

Ingl **Buddha**

Sks **der Buddha** (ainult ainsuses)

Budismi rajaja levinuim epiteet - õpetajanimi. Tema pärisnimi oli Siddhārtha ja suguvõsanimi Gautama. Tuntumad epiteedid on veel Šākjamuni ('tark šaakja hõimust') ja Bhagavat ('osaduses olija, auväärne'). Vt ka *budism*.

buddha (snskr 'virgunu')

Ingl **Buddha** Pl **Buddhas**

Sks **der Buddha, Pl die Buddhas**

Budismis teadvuse kõrgeimasse seisundisse e virgumiseni jõudnud inimene, kes on vabanenud ümbersünniahelast (sansaarast) ja jõudnud vaibumisse (nirvaanasse). Budistliku teoloogia ja kosmoloogia järgi on õnnelikke maailmu v ajastuid, kus b-sid võib olla palju, aga ka neid õnnetuteks peetavaid, kus b-sid ei ole. Vt ka *Buddha, budism, nirvaana, sansaara*.

budism (< snskr *bodhi* 'virgumine' e teadvuse kõrgeim seisund, samuti selleni jõudmise protsess)

Ingl **Buddhism**

Sks **der Buddhismus**

Lääne päritolu nimetus Buddha poolt 6.-5.saj e.m.a. loodud õpetusele e dharmale. Buddha jõudis virgumiseni 35-aastaselt ja asutas bhikšude koguduse. Alates 1.saj. e.m.a. levis b. Sise- ja Ida-Aiasse, muutudes esimeseks maailmausundiks. B. põhiseisukohad on esitatud Buddha esimeses jutluses „Seadmuseratta käimapanemine“. Selles õpetatakse nelja õilsat tõde (kannatuse olemasolu, kannatuse põhjused, tõde kannatuse lakkamisest ja tõde sellele viivast teest) ning kuulutatakse keskteeõpetust ehk äärmuste vältimist. Kannatusest vabaneda e sansaarast väljuda ja vaibumise e nirvaana saavutada saab õilsa kaheksaosalise tee kaudu. Selleks on erinevad viisid ehk b. põhivoolud: hinajaana (sh theravaada), mahajaana ja vadžrajaana. B-l on olulisi kokkupuutepunkte teadusliku ja humanistliku maailmavaatega.

Vt ka *dharma*, *bhikšu*, *Buddha*, *hinajaana*, *mahajaana*, *nirvaana*, *sansaara*, *theravaada*, *vadžrajaana*.

bön (tiib *bon*)

Ingl **Bon**

Sks **die Bön-Religion**

Šamanistlik loodususund Tiibetis; ka Tiibeti budismieelse usundi nimetus. Algupärase b. kohta on vähe teavet. B. ja Tiibeti budism on teineteist palju mõjutanud. Nüüdisb. on säilitanud küll oma müüdid ja panteoni, kuid on üle võtnud budistliku virgumisõpetuse. Tiibeti budism on üle võtnud mitmeid b-i rituaale. Vt ka *budism*, *müüt*, *panteon*, *rituaal*, *šamaan*.

dalai-laama (mong *dalai* 'ookean' + tiib *lama* 'ülim')

Ingl **Dalai Lama**

Sks **der Dalai-Lama**

Tiibeti mahajaana-budismis ehk lamaismis gelukpa koolkonna vaimne juht, alates 16. sajandist Tiibeti vaimulik ja ilmalik valitseja, keda peetakse bodhisattva Avalokitešvara kehastuseks. Tiibeti okupeerimise järel Hiina RV poolt 1959. a resideerub d Põhja-Indias Dharamsalas. Vt ka *bodhisattva*.

dao (hiina k *dao* 'kulg')

Ingl **the Tao**

Sks **das Tao**

Hiina klassikalise filosoofia ja usundite põhimõisteid. Taoismis tähendab d looduse põhjuslikku seaduspärasust, universaalset looduseadust, millele allub kogu olemasolev, kuid mis ei ole mõistuse ega kogemusega tunnetatav. Konfutsianismis on d eetika valdkonda kuuluv mõiste – inimese õige kõlbeline

käitumine ja õiglane moraalne ühiskonnakorraldus. Varasem eestikeelne vaste “tee” on ebatäpne.

deemon (kr *daimōn* ‘jumalus, vaim’)

Ingl **demon**

Sks **der Dämon**

Vaimolevus, keda tavaliselt kujutatakse kurjana. Erinevates usundites on d-itel erisugune osatähtsus. Vana-Mesopotaamia usundeis oli d-tel suur meelevald, neist sõltus inimeste igapäevaelu. Palju kurje vaime oli ka nt Hiina, India ja Vana-Pärsia usundites. Vt ka *dualism, kuri*.

deism (ld *deus* ‘jumal’)

Ingl **deism**

Sks **der Deismus, der Götterglaube, das Gottesglaube**

Kristlik religioonifilosoofiline vool Jumalast kui loojast, kes on lõpetanud sekkumise maailma ja inimese saatusesse. Levinud eriti 17. ja 18. sajandil. Deistlik jumalamõiste on oluline religioonifenomenoloogia teoorias. Vt ka *ateism, deus otiosus, teism*.

dekaloog (kr *deka* ‘kümme’ + *logos* (ka) ‘käsk’)

Ingl **Decalog**

Sks **der Dekalog**

Piibli Vana Testamendi kümme käsku (2Ms 20, 1–17). Vt ka *Piibel*.

dema-jumalus (kr *dēmiurgos* ‘looja’)

Ingl **dema deity**

Sks **die Dema-Gottheit**

Kosmogoonilistes müütides esinevad jumalused, kes on eriti olulised loomise lõpuaegadel: d-e hukkimisega ilmuvad maailma surm ja teispoosus. D-ed muutuvad sageli ka loodusnähtusteks, taimedeks või loomadeks; selles kontekstis seonduvad d-ed kultuuriheerosega. Vt ka *demiurg, kultuuriheeros*.

demiurg (kr *dēmiurgos* ‘looja’)

Ing **demiurge**

Sks **der Demiurg**

- (1) Vana-Kreekas algul käsitööline, kunstnik, meister, riigi kõrgametnik.
- (2) Platoni filosoofias jumalus maailma loojana.
- (1) Gnostitsistlikes vooludes siinse maailma looja, kes võitleb kosmose kõrgeima olendiga ja püüab takistada inimhingede ühinemist temaga.
- (2) Religiooniteaduses Jumal või jumalus, kes korrastab algkaose, võidab mütoloogilise ürgkoletise ja loob maailma. Esineb esmaloojana, kes hiljem muutub *deus otiosus*'eks, aga ka uue põlvkonna aktiivse jumalana, kes jääb sekkuma maailma saatusesse

Vt ka *deus otiosus*, *kultuuriheeros*, *gnostitsism*.

denominatsioon (ld *denominatio* 'ümbenimetamine')

Ingl **denomination**

Sks **die Denomination, die Konfession, die Religionsgemeinschaft**

Siin: konfessiooni e uskkonna v usulahu sünonüüm. Vt ka konfessioon.

derviš (prs 'vaene')

Ingl **dervish**

Sks **der Derwisch**

Islami vaimuliku vennaskonna liige, sufi liikumise järgija. D-te kogukonnad kujunesid välja 11. sajandiks. Sõltuvalt vennaskonnast on d-tel hulgaliselt õpetusi ja kombeid, mida tavaislamis ei ole. Nende mõju eriti šiiitlikule usuelule ja kultuurile on olnud suur. Tänapäeval tegutseb umbes 70 vennaskonda, eriti Iraanis, Egiptuses ja Iraagis. Vt ka *islam*, *sufi*, *šiiit*.

deus otiosus (ld *deus* 'jumal', *otiosus* 'puhkav')

Ingl **deus otiosus**

Sks **deus otiosus**

Ürgjumal, kes on aktiivselt tegutsenud loomisel, siis aga loovutanud positsiooni uue põlvkonna jumalale ja eemaldunud kättesaamatusse kaugusesse. D-id austatakse ja kummardatakse, kuid kultuslikult teenitakse harva (nt egiptuse Atum, läänesemiidi El, sumeri Anu, inkade Pachacamak). Lõpuaegadel võib ka tagasi tulla, mistõttu võib seonduda kultuuriheerose kujuga (nt inkadel Pachacamaki kultuuriheeroslik teisend Wiracocha). Vt ka *kultuuriheeros*.

dharma (snskr *dharma* 'seadmus; seadus, kohustus, kord')

Ingl **dharma**

Sks **der/das Dharma**

India religioonide põhimõisteid. Hinduismis tähendab d maailma kõrgeimat ühtsust, seisusühiskonna seaduslikkust ja üksikisiku kohust oma kastis. Budismis on d laiemas tähenduses seadmus, Buddha õpetus, kitsamas tähenduses olemise algelement, mingit tunnust kandev informatsiooniühik, mille kombinatsioonidest moodustuvad kõik materiaalsed ja psüühilised nähtused. Vt ka *sansaara*, *seadmus*, *kast*, *varna*.

diasporaa (kr *diaspora* 'laialilaotamine, hajutamine')

Ingl **diaspora**

Sks **die Diaspora**

(1) Religiooniteaduses laiemas mõttes rahva v usurühma hajutamine võõrsile sunniviisilise pagendamise v nende vabatahtlik väljaränne kodumaalt võõrsile.

(2) Kitsamas mõttes juutide ajaloos sunniviisiline pagendamine Palestiinast võõrsile pärast Jeruusalemma vallutamist ja templi hävitamist roomlaste poolt

70.a. e.m.a. Vt ka *judaism*.

difusionism (ld *diffusio* 'laialivoolamine')

Ingl **diffusionism** (**Anthropology**)

Sks **der Diffusionismus, die Kulturkreislehre**

Vool 20. sajandi esimese poole etnoloogias ja kultuuriantropoloogias, mille järgi kultuurid tekivad ühes või mõnes koldes ja levivad laiali tänu hõimude ja rahvaste sidemetele. D-i eelkäijaks oli F. Ratzel, kes leidis, et kultuurinähtused tekivad etnoste suhtlemisel (antropogeograafiline teooria). Saksa difusionist L. Frobenius rajas kultuurimorfoloogia teooria: igas kultuuripiirkonnas on alad, mis arenevad omaette organismidena; kultuuri loovad looduslikud tingimused, inimene aga on vaid kultuuri kandja; jagas religioonid maagilisteks ja müstilisteks; ürgusundi faasid olid *animalism*, *manism* ja *solarism* (vt). Nn Kölni koolkonna asutaja F. Graebner lõi kultuuriringide teooria: mingi kultuurinähtus tekib ainukordselt vaid ühes keskuses ja levib koos sellega. W. Schmidt, kes pani aluse nn Viini koolkonnale, paigutas kultuurid ajaloolisse arenguskeemi: ürgkultuurid, primaar- ja sekundaarkultuurid, kõrgkultuurid. Vanimaks usundiks pidas ta ürgmonoteismi, vanimaks perekonnatüübiks patriarhaalmonogaamset, muud usundid ja perekonnatüübid on hilistekkelised ja arengu kõrvalharud. W. Rivers väitis, et kultuuride kokkusulamine ja vastasmõju on progressi mootoriks. Äärmuslik d on hüperdifusionism, mille järgi kõrgkultuur ja religioon on levinud üle kogu maailma ühest koldest (nt G. Elliot Smithi panegiptismiteooria). Kui äärmused kõrvale jätta, siis ei ole difusionistlike kultuurilevitendentse võimalik eitada. D tõi etnoloogiasse kultuuride süsteemikindla uurimise meetodi. Vt ka *ürgmonoteism*.

dionüüsia (< Dionysos)

Ingl **dionysia**

Sks Pl **die Dionysien**

Väike-Aasia traaklaste religioonist pärit vanakreeka viljakuse- ja veinijumal Dionyose auks korraldatud avalikud kultuspidustused. Algselt toimusid need detsembris- jaanuaris maaharijate külad-tena, seejärel alates 6.-5.saj märtsis-aprillis viiepäevaste linnad-tena. Viimaste käigus etendati ka rituaale, mille tähendust tundsid vaid preestrid, mistõttu omandasid d-d müsteeriumi iseloomu. Pidustuste haripunkt oli falloserongkäik, kus kanti suure suguliikmega Dionyose kuju ja lauldi erilisi hümnid e ditürambe. D-te viimasel täeval toimusid D-te käigus toimusid üleüldised ohtra veinijoomise ja tantsudega ohjeldamatud lõbustused e orgiad. Arhailisel ajal eriti Väike-Aasias olid orgiad metsikud ohritalitused, mille käigus purjus naisosalejad e menaadid elusaid loomi tükkideks rebisid, hiljem klassikalisel ajastul muutusid d-d kontrollitavateks kultuspidustusteks.

Vt ka *hümn*, *müsteerium*, *rituaal*.

divinatsioon e ennustamisvõime (ld *divinatio* 'ette aimama')

Ingl **divination**

Sks **die Divination, die Mantik, die Zeichendeutung, die Weissagung, die Prophezeiung, die Wahrsagung, das Hellsehen**

Kõikides kultuurides ja usundites esinev ebatavaline anne, mille omaja suudab ette näha ja kuulutada tulevikus toimuvaid sündmusi. E võib ilmned a ekstaatilises seisundis, aga võib avalduda ka ennustaja tahte kohaselt. Ennustaja või ettekuulutaja usub informatsiooni saavat kas üleloomulikelt olenditelt või arvab end saatust ette nägevat. Ennustus saadakse kas kõrgemalt poolt antud ilmutusena või (enamasti) mitmesuguste abivahendite ja meetodite abil (taevanähtuste, loomade, taimede ja lindude käitumine looduses, ohvrilooma käitumine tapmisel, looma siseelundite seisund, spiritism, horoskoopilised arvutused, ekstaatiline seisund, liisuheitmine jne). Vt ka *augur, haruspeks, oraakel, ordaal, prohvet*.

dogma (kr *dogma* 'arvamus, otsus, määrus, õppelause')

Ingl **dogma, tenet**

Sks **das Dogma, der Glaubenssatz, der Lehrsatz**

(1) õpetuslause, mida peetakse tõeseks ilma tõestust vajamata;

(2) teoloogiline väide, mis on kokkuleppeliselt (nt kirikukogul) tunnistatud vääramatuks tõeks, mis on kohustuslik kõigile usklikele ja mis ei ole arvustatav.

Vt ka *kaanon*.

dolmen Vt *megaliitehitised*.

Ingl **dolmen**

Sks **der Dolmen**

druiidid (ld Pl *Druidae* – keldi *dru* 'palju, tugevalt' + *wid* 'teadma')

Ingl **Druid**

Sks **der Druid, Pl die Druiden**

Keltide usundi preestrid, ennustajad ja teadmamehed, kes moodustasid suletud seisuse ja kellel oli ühiskonnas suur võim. D-d andsid oma teadmisi edasi suust suhu ja saladuste väljalobisemine oli karmilt taunitud. Nende riitused toimusid salajas. D-d tõid inimohvreid, mistõttu Julius Caesar keelustas pärast Gallia vallutamist d-e tegutsemise. D-de salajased kultuspraktikad ja kaotsiläinud teadmised on andnud ainet mitmesugustele esoteerilistele õpetustele. Vt ka *esoteerika*.

druusid (ar)

Ingl **Druse, Pl Druses**

Sks **der Druse, die Drusin, Pl die Drusen**

Peamiselt Ees-Aasias - Süürias Liibanonis, Jordaania ja Israelis elunev araabiakeelne monoteistlik usukogukond, kelle õpetust on mõjutanud

gnostitsism ja šiiitlik islam. Maailmas on d-e umb 1 miljon. Vt ka *islam*, *gnostitsism*, *monoteism*, *šiiit*.

džainism (snskr *jaina* < *ji* 'võitma', omanimetus *jinadharmā* 'võitja seadmus')

Ingl **Jain, Jainism**

Sks **der Jainismus, der Jaina**

Lääne päritolu nimetus 6.-5.saj. e.m.a. Indias budismiga üheaegselt tekkinud õpetusele, mille suurima õpetaja oli Mahāvira. Enne teda arvatakse olevat olnud veel 23 õpetajat ehk tirthaknarat, kellest ajalooline isik oli enne Mahāvirat elanud Pārsva. D. jaguneb kaheks vooluks – švetambarad ja digambarad. Suuri olulisi erinevusi neil ei ole. D-i põhieesmärgiks on hinge (*jīva*) vabastamine elu jooksul kogunenud teoviljast (*karmaphala*). D-i munkade eluviis on olulisel kohal viiest suurest loobumistõotusest kinnipidamine ja üsna äärmuslik askees. Tavainimeste eluviis on samuti väga tähtis vägivaldsusetus, taimetoitus ja sellise elukutse valik, mille läbi kõige vähem kahjustada elusolendeid (nad on enamasti kaupmehed). Vt ka *budism*, *hing*, *karma*, *munk*.

džihaad (ar 'püüdlus, püüdlemine, enesevõitmine; võitlemine')

Ingl **jihad**

Sks **der Jihad, der Dihad, der Dschihad**

Islamis

- (1) inimese püüdlemine Jumala, vaimsuse ja seesmiste väärtuste poole;
- (2) püha sõda – relvastatud võitlus uskmatutega islami levitamise või kaitsmise eesmärgil.

Vt ka *islam*.

dualism (ld *dualis* 'kaksus')

Ingl **dualism**

Sks **der Dualismus**

Usundiline õpetus üleloomulike jõudude vastandlikkusest, kaksikpoolsusest. Eriti tuntud on hea ja kurja dualism, mis iseloomustab enamikku usundeid. Hea ja kuri on lepitamatud vastandid, mis seisavad pidevas võitluses ja millel on kindlad meelevallad. Lõpuaegadel võidab hea tavaliselt kurja. Klassikalise kompromissitu dualismi näide on Vana-Pärsia zoroastrism. Judaismis, kristluses ja islamis eksisteerib Jumala ja saatana vastandlikkus, kuid saatana on Jumalast äralangenud ingel. Vähemal määral kohtab dualismi traditsionaalkultuuride usundeis (loodususundeis). Vt ka *Jumal*, *kuri*, *loodususund*.

duhkha (snskr 'kannatus')

Ingl **dukkha**

Sks **der/das Dukkha**

Kannatus kõige üldisemas mõttes, vaevarikas olemasolu sansaaras. Budismis esimene neljast õilsast tõest. Kannatuse äratundmine on budistiks hakkamise

põhjus ja kannatusest vabanemine on budismi ülim eesmärk. K. vastandseisund on *sukha* 'õnn'. Vt ka *budism, sansaara, sukha*.

dünamism (kr *dynamikos* 'jõusse puutuv')

Ingl **dynamism**

Sks **der Dynamismus, die dynamische Kraft**

Õpetus eluta ja elusa looduse esemeid ja olendeid täitvast ebaisikulisest või isikustatud väest. D-i vägi peitub ka fetišites ja teeb võimalikuks nõidumise. Vt ka *animatism, fetiš, mana*.

ebausk

Ingl **superstition**

Sks **die Superstition, der Aberglaube**

Religioosetes alamkultustes rahvausundile tuginev uskumuste ja nendele vastavate kirjutamata käitumisjuhiste süsteem. Nt musta kassi minek üle tee pidavat tähendama halba; voodist üles tõustes ei tohtivat vasakut jalga esimesena maha asetada jne. Vt ka *rahvausund, uskumus*.

ekskommunikatsioon (kirikuld *excommunicatio*)

Ingl **excommunication**

Sks **die Exkommunikation, der Kirchenbann**

(1) laiemas tähenduses – kirikuvande alla panemine ja usukogudusest väljaheitmine;

(2) roomakatoliku kirikus kirikuvanne ehk ristikogudusest ja sakramendiosadusest väljaarvamine ja seega võimalik surmajärgsest õndsusest ilmajätmine. E. kehtib kuni andestamiseni patukahetsuse ja meeleeparanduse järel. Vt ka *anateem, kogudus, sakrament*.

eksogaamia (kr *ekso* 'välis' + *gamos* 'abielu')

Ingl **exogamy**

Sks **die Exogamie**

Traditsionaalkultuurides valdav usundilise tagapõhjaga tavaõiguslik norm, mille järgi tuleb abikaasa valida hõimu/sugukonna teisest fraatriast. Vt ka *endogaamia, fraatria*.

eksortsism (kr *eks* 'väljas' + *horkizein* 'loitsuga köitma'; ka kr *exorkizō* 'vannutan')

Ingl **exorcism**

Sks **der Exorzismus, die Dämonenaustreibung, die Beschwörung**

Kurjade vaimude ohjeldamine ja kammitsemine, millestki eemalepeletamine või kellestki (seestunust) väljaajamine erilise religioosse või maagilise riitusega. E on levinud ja kasutusel enamikus religioonides, kristluses eriti vanades ja suurtes kiriklikes konfessioonides. Vt ka *daemon, kuri*.

ekstaas (kr *eks* 'väljas' + *statikē* 'tasakaal')

Ingl **ecstasis**

Sks **die Extase**

Eriline psüühiline seisund (transs), mida iseloomustab kõrgendatud positiivne emotsionaalsus, sageli ka kontakti kadumine välismaailmaga. E on eriti tuntud šamanistlikes, aga ka kõrgusundite müstilistes kultustes. E kutsutakse esile askeesi, meditatsiooni, vastava psühhotehnika või keemiliste stimulaatoritega. E kitsamas mõttes tähendab traditsionaalkultuuride usundeis šamaani hinge ajutist siirdumist teispoolsusesse. Vt ka *askees, enstaas, šamaan*.

emajumalanna (ka **emajumalatar**)

Ingl **mother goddess**

Sks **die Muttergöttin**

Polüteistlikes panteonides viljakuskultuslik jumalanna, kes on maise ema taevane projektsioon. Eriti tuntud Lähis-Ida ja Vahemere-ruumi põlluharijakultuurides (Egiptuse Isis, Mesopotaamia Ištar, Foiniikia Astarte, Kreeka Hera ja Aphrodite, Hilis-Rooma Kybele). E-ga on seotud aastamüüdid ja viljakusriitused, mis sisaldavad looduse ringkäigu ideed (*hieros gamos*'e rituaal, templiprostitutsioon, müsteeriumikultused). Viljakuskultuse alged ulatuvad kiviaega (nt Willendorfi Veenus). Ida usundite mõjul ilmneb e kultus ka roomakatoliikluses Neitsi Maarja kultuse näol. Vt ka *hieros gamos, hieroduul, müsteerium, müüt, rituaal*.

emanatsioon (ld *emanatio* 'väljavoolamine')

Ingl **emanation**

Sks **die Emanation, die Ausstrahlung, die Ausströmung, der Ausfluss**

Gnostitsistlikes religioonides ja uusplatonismis maailma tekke- ja kujunemisprotsess, mille käigus kõrgeimast jumalast (demiurgist) voolab välja igavesti olemasolev algenergia (aioonid), mis sünnitab uued, madalamad jumalused, olendid ja maailmad. Vt ka *aioon, gnostitsism*.

enstaas (kr *en* 'sees' + *statikē* 'tasakaal')

Ingl **enstasis**

Sks **die Enstase**

Traditsionaalkultuuride usundeis ekstaasi vastandvorm: enstaatilises seisundis šamaani kehha siseneb tema kutsel ajutiselt vaimolend, andes šamaani suu kaudu edasi ilmutuslikku või ennustuslikku informatsiooni. Šamaan esineb sel juhul vaimu rollis, usaldades enda rolli abilisele. Vt ka *ekstaas, šamaan*.

endogaamia (kr *endo* 'sise' + *gamos* 'abielu')

Ingl **endogamy**

Sks **die Endogamie, die Binnenheirat, die Kastenheirat**

Traditsionaalkultuurides võrreldes eksogaamiaga tunduvalt harvemini esinev

usundilise tagapõhjaga tavaõiguslik norm, mille järgi valitakse abikaasa hõimu/sugukonna samast fraatriast. Vt ka *eksogaamia, fraatria*.

entusiasm (kr *enthusiasmōs* 'ülev, jumalik vaimustus')

Ingl **enthusiasm**

Sks **der Enthusiasmus, das Schwärmertum, die Begeisterung**

Eri usundites inimesele tema normaalseisundis ootamatult tekkiv ekstaatiline müstiline kogemus, milles ta on täidetud jumaliku väega. See väljendub tema vaimustatud näoilmes, liigutustes ja kõnes. Antiikaja religioonides eriti tuntud nt kreeka Apolloni, Dionysose jt müsteeriumikultustes. Vt ka *ekstaas, inspiratsioon, maania, müsteerium, müstika*.

epifaania (kr *epifāneia* 'ilmumine')

Ingl **epiphany**

Sks **die Epiphanie, die Erleuchtung, die Manifestation, die Offenbarung, die Erscheinung**

Eri religioonides, eriti vanaaja usundites jumaluse ootamatu ilmumine inimestele füüsiliselt v visioonina inimkujul, valguskujuna või häälena. Nt VT-s on Jumal ilmunud Moosesele Siinai mäel (1Ms 19 ja 20), UT-s ilmus Jeesus Kristus pärast ülestõusmist korduvalt jüngritele (Jh 20 ja 21), keskajal on korduvalt kirjeldatud Jumala v Kristuse ilmumist müstikutele. E. on ka preestrite poolt korraldatud Vana-Egiptuse templites toimunud jumaluse ilmumine usklitele, samuti õukonnatseremooniate ajal jumalustatud valitsejate (nt Egiptuse vaarao, Pärsia kuninga, Rooma v Hiina keisri jt) ootamatu ilmumine troonile. E. ei saa segi ajada hierofaania ja teofaaniaga. Vt ka *jumal, jumalus, hierofaania, teofaania*.

eremiit (kr *erēmos* 'üksildane')

Ingl **eremite**

Sks **der Eremit, der Klausner**

Askeet, kes on usulistel põhjustel tõmbunud üksildusse ja andnud kasinus-, karskus- ja vaesustootuse. Eremiitlus on tekkinud hinduismis (*riši'd*) ja on väga levinud nii seal kui ka budismis, kreekakatoliku kirikutes ja islamis. Kristluses tekkis e. anahoreetide liikumisena Egiptuses 3. saj pKr askeet Antoniuuse, hilisema pühaku eeskujul. Varakeskaja Euroopas oli levinud roomakatoliikluses. Tänapäeval esineb äärmusliku askeesina kreekakatoliku kloostrites. Vt ka *askees*.

eshatoloogia (kr *eschatos* 'äärmine, viimne')

Ingl **eschatology**

Sks **die Eschatologie**

Apokalüptika osa.

(1) Õpetus sellest, mis toimub inimesega pärast surma. Hinge teekond

teispoolsusse on suuremas osas usundites vaevaline ja seotud rohkete katsumustega.

(2) Õpetus viimsetest aegadest ja maailmalõpust ning eriti inimese saatusest selle ajal ja pärast seda. Tsüklilistes maailmakäsitustes luuakse ja hukuvad maailm ning inimene korduvalt, lineaarsetes leiab loomine ja hukatus aset ainukordselt; hukatus on seotud viimse kohtumõistmisega. Hukatus võib toimuda mitmel viisil: maailmatulekahju, kohutav talv, veeuputus, hirmus torm, üleüldine sõda, taevasmaa kokkuvarisemine; sageli on üksteise järel mitu erisugust kataklüsmi. Vt ka *apokalüptika*.

esivanematekultus

Ingl **manism, ancestor worship, cult of ancestors**

Sks **der Manismus, der Ahnenkult, die Totenverehrung**

(1) Surnud eellaste või nende hingede religioosne kummardamine. Usuti, et esivanemad jälgivad ja mõjutavad elavate elu ja saatust, mistõttu tuli neid teenida ja neile ohverdada. Eriti tuntud on Hiina, Rooma, Melaneesia e-ed. Egiptuses arvati, et elavail on võimalik luua surnu hingele hauapanuste näol tema staatusele sobivad tingimused, mida siis ka edaspidi surnutekohtus matja puhul usuti arvesse võetavat. Traditsionaalkultuurides usutakse lahkunu hinge siirdumist ka mingisse looduslikku esemesse, mida pühaks peetakse. E oli eriti tähtis sellistes mittekristlikes usundeis, mis pidasid maist elu surmajärgse olemise ettevalmistuseks.

(2) Algupärateooria, mille järgi e oli vanimaks usundiks. Vt ka *manism, surm*.

esoteerika (kr *esōterikos* 'seesmine')

Ingl **esoterism, esotericism**

Sks **die Esoterik**

Algul salajased müstitsistlikud, sageli maagilise eesmärgiga õpetused ja praktikad, mis on määratud ainult pühendatutele, nt vabamüürlus, *teosoofia*, numeroloogia, *spiritism*, astroloogia. Tänapäeval liigitatakse e alla suuremal või väiksemal määral teadusevälist ainekku ja uurimismetoodikat kasutavad õpetused, mis siiski pretendeerivad teaduslikkusele: ufoloogia, atlantoloogia, druidism jne. Vt ka *druiidid, müstitsism*.

esseenid (kr *Essenoi* < hbr *Isiyim*)

Ingl **Essenian, Pl Essenes**

Sks **der Essener, Pl die Essener**

Judaistlik usulahk Palestiinas 2.s e.m.a. –1.s m.a.j. E-d ei tunnistanud Jeruusalemma preesterkonna üliluslikkust, ohverdandmist ega templiteenistust. E-del oli dualistlik maailmakäsitlus, milles võitlesid valgus ja pimedus, maailma lõpu ja messia ootel elasid nad askeetlike kogukondadena. Qumrāni koobastest on leitud e. väärtuslikke tekste. E-de õpetused on mõjutanud varakristlust. Vt ka *askeet, judaism, messias, Qumrān*.

etnoloogilised usunditeooriad e algupärateooriad

Ingl **Theories on the Origins of Religion**

Sks **die Theorien über Entstehung der Religionen**

Põhiliselt 19. ja 20. sajandil tekkinud etnoloogilised ja kultuuriantropoloogilised teooriad, mis reeglina rõhutavad arhailise usundi üht või teist külge, püüdes tõestada nende esmasust. Eriti tuntud on evolutsionistlikud, difusionistlikud, süvapsühholoogilised ja sotsioloogilised algupärateooriad. Kuigi need on ühekülgsed ja seetõttu mõnes mõttes ekslikud, on nende väljatöötamisel kogutud arhailise usundi mingi tahu kohta palju olulist informatsiooni. Algupärateooriateks on nt *animatism, animism, fetišism, maagia, manism, preanimism, totemism* (vt).

etnopsühholoogia (kr *ethnos* 'rahvas' + *psychē* 'hing' + *logos* 'käsitlus')

Ingl **Ethnopsychology**

Sks **die Ethnopsychologie, die Völkerpsychologie**

Vool 20. sajandi Ameerika kultuuriantropoloogias, tugevasti mõjustatud psühhoanalüüsist. Tähtsaimad esindajad M. Mead, R. Benedict, A. Kardiner, R. Linton. E põhiteesiks on, et igal etnosel on oma kindel kultuurimudel, mille määrab selle etnose rahvuslik iseloom (A. Kardiner). See pärandub põlvest põlve ja allub ainult kõrgema kultuuriga etnose mõjutustele. Etnose uurimisel tuleb määratleda selle kultuuri baasisiksus – keskmine psühholoogiline tüüp. Kultuuri omapära sõltub baasisiksuse omadustest. Maailmas on palju mitmesuguseid kultuurimudeleid, mis muutuvad väga aeglaselt, kuid erinevad oma sotsiaalselt väärtuselt. Kultuurid on kas akulturatiivsed – tendentsiga tihedale omavahelisele suhtlemisele – või diskulturatiivsed – tendentsiga suhtelisele isoleeritusele (R. Linton). Eriti tuntud rahvusliku iseloomu kirjeldamise katseks on R. Benedicti uurimus jaapanlastest (*The Chrysanthemum and the Sword*, 1947), milles jagatakse kultuurid "häbikultuurideks" (Jaapan, Hiina) ja "süükultuurideks" (Ees-Aasia ja Lääne kultuurid). Tähelepanuvääriv on ka M. Meadi kultuuride õppimise teooria, mis jagab kultuurid postfiguratiivseteks (järjepidevus kandub ainult vanematelt lastele – eriti ürgkultuur), kofiguratiivseteks (toimib edasiandmine ka eakaaslaste vahel – vanemad tsivilisatsioonid) ja prefiguratiivseteks (vanemad õpivad ka lastelt – nüüdisaeg). E tegeleb ka kultuuri- (ja usundi-) metateooriaga, kuid ei püstita usundite algupärateooriaid.

etnotsentrism (kr *ethnos* 'rahvas' + ld *centrum* 'keskpunkt')

Ingl **ethnocentrism**

Sks **der Ethnozentrismus**

Etnopsühholoogiline reegel, mille järgi oma rahva tavad, keel, usund jne on paremad ja õigemad kui teiste, eriti naaberrahvaste omad. E-ga kaasneb eriti teravalt meie-nende vastandamine. E kajastub keelekasutuses (antiikajal

piiritaguste hõimude nimetamine kreeklaste ja roomlaste poolt barbareiks), geograafias (Hiina kui Keskriik), rahvaluules (anekdoodid ja pilkelaulud naabrite kohta), poliitikas (rassistlikud tendentsid), usuelus (ususõjad). E vastandteooriaks on kultuurirelativism (vt). Mõõdukas e on kasulik, aidates säilitada etnose identiteeti, äärmuslik e on destruktiivne. Vt ka *etnopsühholoogia*.

euharistia (kr 'tänamine')

Ingl **Eucharist, Eucharistic**

Sks **die Eucharistie, das Heilige Abendmahl, das Herrenmahl**

Kristlik armulauasakrament. Vt ka *sakrament*.

euhemerism (< Euhemerus)

Ingl **euhemerism**

Sks **der Euhemerismus**

Vana-Kreekast pärinev müütide ja usundite tekke seletus, mille järgi müütide tegelasteks on kunagi realselt minevikus elanud kangelased, kes hiljem kuulutati jumalaiks. Seisukoht pärineb Vana-Kreeka filosoofilt Euhemerosest ja on vahendatud Rooma ajaloolase Enniuse poolt. Vt ka *mütoloogia*.

evolutsionism (ld *evolūtio* 'lahtikerimine')

Ingl **evolutionism**

Sks **der Evolutionismus**

Vool 19. sajandi ja 20. sajandi I poole etnoloogias ja kultuuriantropoloogias. E väidab, et inimkond on ühtne, mistõttu kultuur areneb ühtsete seaduspärasuste järgi; areng kulgeb lihtsalt keerulisele; ühiskonna ja kultuuri arengut saab põhjendada individuaalpsühholoogilistest omadustest lähtudes. E võimaldas luua mitmeid usundilisi algupärateooriaid. Eristatakse varajasemat e-i ja e pinnalt lahkuda püüdvat hilisemat e-i.

(1) Varasematest evolutsionistidest on tuntumad A. Bastian (inimkultuuri ühtsuse tingib kogu inimpsüühikale omane "elementaarmõtlemine"), J. J. Bachofen (tõi esimesena teadusesse patriarhaadi mõiste ja pidas perekonnasuhete arengu aluseks usundi evolutsiooni), J. MacLennan (tuletas kultuuri alguse emaõigusest; eksogaamia tekkis naistepuudusest, ja kui viimane kadus, asendus eksogaamia endogaamiaga ja patriarhaat patriarhaadiga), H. Spencer (ühiskonna areng toimub eluslooduse seaduste järgi; religioon on tekkinud ürgsetest hingeajutlustest ja surnukultusest), J. Lubbock (eristas kiviajas paleoliitikumi ja neoliitikumi; usundite arengurida oli ateism, fetišism, totemism, šamanism, jumalausundid), E. B. Tylor (leidis, et usundi alguses seisab animism kui religiooni miinimum; väitis, et iga inimkultuuri aste on eelneva tulemus ja järgmise eeldus; võttis tarvitusele kultuurielementide klassifitseerimise ja igandite väljasõelumise meetodi), J. Lippert (vanimad usundid olid hingeusk, surnuteusk ja esivanematekultus; usundi tekkel on tähtis

osa emotsioonidel; ajalugu on inimese ja looduse pidev võitlus), L. H. Morgan (avastas sugukondlikult poliitilisele organisatsioonile kulgemise üldkehtivuse põhimõtte; järjestas perekonnasuhete arengu faasid: promiskuiteet, veresugulusperekond, rühmabielu, paarabielu, patriarhaalne polügaamia, monogaamia; ühiskonna ajaloo põhiliin kulgeb metslusest läbi barbaarsuse tsivilisatsioonile).

(2) Hilisemat e-i esindavad E. Westermarck (perekonna ja abielu juuri tuleb otsida loomariigis levinud peibutuskäitumisest; vaidlustas ürgmonoteismi); H. Schurtz (pööras esimesena tähelepanu ürgühiskonna erilistele inimrühmadele – sala- ja meesteliitudele); E. Hahn (postuleeris esimesena koriluse kui ürgseima majandusvormi; väitis, et viljakuskultused on tekkinud kas nomaadluse või künnipõllunduse baasil); F. Somlo (kaubavahetuse tekkimise juuri tuleb otsida mütoloogilistest kujutlustest); A. Lang (varaseimad usundid on olnud seotud üliljumalaga; usundiloo kaks põhiliini on tee maagialt religioonile ja tendents maagilise mütoloogia säilitamisele); J. Frazer (usundi lähtekoht on maagia; usundilise mõtlemise arengu faasid on maagia, religioon ja teadus; usundi arengu stiimuliks on taipamisvõime areng); R. Marett (animismile eelneb preanimism; usundi lähtekohaks on emotsioonid, mistõttu rituaal eelneb müüdile); W. Wundt (töötas välja preanimismi ja animismi ühendteooria; lõi üldkehtivusele pretendeeriva hingefenomenoloogia). Vt ka *etnoloogilised usunditeooriad (algupärateooriad)*.

fatalism (ld *fātum* 'jumaluse otsus, saatus, ettemääratus')

Ingl **fatalism**

Sks **der Fatalismus**

Religioosne usk tulevikus toimuva või inimese saatuse ettemääratusse üleloomuliku väe v olemi (nt jumala, jumaluse) poolt. F. oli tuntud mitmetes vanaaja polüteistlikes usundites. Kristlikes konfessioonides on eriti tuntud predestinatsioonina (nt kalvinismis), samuti islamis kismetina. Vt ka *predestinatsioon, kismet*.

fenomenoloogiline (kr *phainomenon* 'ilmuv')

Ingl **phenomenological**

Sks **phänomenologisch**

Teadusmetodoloogia suund, mis kõige üldisemates joontes kirjeldatuna toetub igat liiki kaemuslikele andmetele, püüab üldistustele jõudmise käigus säilitada fenomeni ainulaadsust, kirjeldab asju nende eneste terminites, on kvalitatiivne ja interpreteeriv, kahtleb põhjuslikkuses ja ennustatavuses, peab fakte mitmetitõlgendatavateks ja kogemust tõeseks vaid uurija jaoks ("siin ja praegu"), peab uurimisobjektiks ka uurija enese teadvuseseisundit, käsitleb objekti uurimise eesmärgina mõistmist. F toetub E. Husserli ja M. Heideggeri filosoofiale. Eriti palju kasutatud humanitaar-, sealhulgas religiooniteadustes. Vt ka *positivistlik*.

fetišism (port *feitiço* ‘nõidus’)

Ingl **fetishism**

Sks **der Fetischismus**

(1) Ürg- ja traditsionaalkultuurides esinev uskumus, mille järgi teatud esemetel ja loodusobjektidel on maagiline vägi, mida saab soovitud suunas mõjutada.

(2) Usundilooline algupärateooria, mille järgi maagilise väega täidetud objektide austamine on vanim usundikihistus.

Vt ka *amulett, etnoloogilised usunditeooriad, talisman*.

fraatria (ld *frater* ‘vend’)

Ingl **phratry**

Sks **die Phratrie**

Traditsionaalkultuurides sugukondliku hõimukorralduse komponent. Sugukond jagunes lihtsustatud skeemi järgi 2 või enamaks f-ks, igaühel oli oma tootem. F-d olid seotud eksogaamse abielukorralduse kaudu: abielupartner tohiti leida ainult teisest f-st. Sugukonna jagunemisele f-teks on püütud leida nii usundilisi, sotsiaalseid kui ka majanduslikke põhjuseid. F-süsteemi jäänused säilivad ka kõrgkultuurides (nt inkade pealinn jagunes Ülem- ja Alam-Cuzcoks, mis sisuliselt kujutasid endast Cuzco asutanud ketšua hõimu f-id. Vt ka *eksogaamia; endogaamia*.

funktionalism (ld *functio* ‘tegevus, töö, talitus’)

Ingl **the Psychological functionalism of Malinowski**

Sks **die Funktionalismus-Lehre vom Malinowski**

Vool 20. sajandi etnoloogias ja kultuuriantropoloogias, mis ei vaatle kultuuri mitte tema elementide mehhaanilise summana, vaid sellise tervikuna, kus igal elemendil on kindel sotsiaalne funktsioon. Alusepanijaks oli B. Malinowski, kes vaatlus kultuuri ja etnost ühtse funktsioneeriva tervikuna: kultuuri esmaülesanne on rahuldada inimese bioloogilisi vajadusi. Kultuur on aineiline ja vaimne aparaat, mille abil inimene rahuldab enda ees seisvaid ülesandeid. Inimesel on vajaduste hierarhia (põhivajadused ja loodud vajadused), mis kokku moodustavad organisatsiooni, mille osade – institutsioonide – koosmõju moodustabki kultuuri. Teine tuntum esindaja A. R. Radcliff-Brown jagas etnograafia 2 valdkonda: etnoloogia uurib ajaloolise meetodiga rahvaste mineviku ja oleviku aspekte, sotsiaalantropoloogia aga induktiivse meetodi – generalisatsiooniga – kultuuride arengu üldisi seaduspärasusi. Viimane peab aga tuginema traditsionaalkultuuride tundmaõppimisele. Vt ka *etnoloogilised usunditeooriad*.

genius (ld)

Ingl **genius**

Sks **der Genius**

Vana-Rooma religioonis inimese kaitsevaim, kes inimest saatis ja hoidis õnnetuste eest sünnist surmani. G-d olid ka perekondadel ja sugukondadel, riikidel ja kohtadel (nt *g. loci*). Impeeriumi ajal kuulus keisri g ametlikku jumalateperre. Alpkristlaste tagakiusamise põhjustas enamikul juhtudel nende keeldumine tuua suitsutamishovrit keisri rinnakuju ees, mis sümboliseeris keisri g-st. G mõiste kuulub ühelt poolt Rooma esivanematekultusesse, teiselt poolt aga ka panteoni – g arvati ka nn hetkejumalate sekka. Vt *esivanematekultus*, *panteon*, *vaim*.

glossolaalia (kr *glōssa* 'keel' + '*lābeo*' kõnelen, lobisen')

Ingl **glossolalia**

Sks **die Glossolalie, die Zungenrede**

Religioosnes ekstaasis kõnelemine varem mitte õpitud võõrkeeles, vaimuhaiguslikus hämarolekus enamasti küll mõttetute sõnadega rääkimine või seosetu häälitsemine, nn „keeltega rääkimine“, mida peetakse jumala ligiolu e „vaimu pealetuleku“ väljenduseks. Nt UT-s on g-t kirjeldatud nelipüha sündmuste kirjelduses (Apt 2). Vt ka *ekstaas*.

gnoosis (kr *gnōsis* 'teadmine, tunnetus')

Ingl **gnosis**

Sks **die Gnosis**

Gnostitsismi keskse ideena tõene tunnetus maailma ja inimese tekkimise kohta heast jumalast irdumisena ja äratundmine, et inimene peab saavutama õige teadmise maailma, oma päritolu, eksistentsi eesmärgi ja lunastuse saavutamise vahendite kohta. Vt ka *gnostitsism*.

gnostitsism (kr *gnōsis* 'teadmine, tunnetus')

Ingl **gnosticism**

Sks **der Gnostizismus, die Gnosis**

Usulis-filosoofiline õpetus, mis tekkis ligikaudu samal ajal kristlusega ja ühendas varakristlust sünkretistlikult hellenistlike, Rooma ja Vana-Ida usundite ideedega. G on puudutanud praktiliselt kõiki vanaaja usundeid Vahemere-ruumist kuni Indiani. G-i keskseks ideeks on maailma tekkimine heast jumalast irdumisena ja inimese püüd maailmast taas jumala juurde naasta. Inimene peab saavutama õige teadmise maailma, oma päritolu, eksistentsi eesmärgi ja lunastuse saavutamise vahendite kohta. Peale teadmise aitab teda jumalaga taasühineda ka "hingeteemoona" (heade tegude ja usuliste talituste) olemasolu. H. Jonase järgi jagunevad gnostitsistlikud usundid (1) iraani tüübiks, kus mateeria kui kuri on juba iseenesest halb ja (2) süüria-egiptuse tüübiks, kus maailm kui jumalast emanerunud aioonide rida on võõrandudes järk-järgult halvaks muutunud. Eristatakse väga erinevaid g-i voole. G-i suurim väljakutse kristlusele oli Mani õpetus (manihheism). Keskajal avaldus g. bogomiilide, katarite, albilaste jt kiriku ametliku õpetuse suhtes ketserlike voolude näol. Vt ka

aioon, emanatsioon, gnoosis, hereesia, ketser.

guru (snskr 'kaalukas, raske')

Ingl **guru**

Sks **der Guru**

(1) hinduismis õpetaja, kes annab oma järgijatele edasi filosoofilisi ja religioosseid teadmisi;

(2) sikhide kogukonna- ja kogudusejuht.

Vt ka *hinduism, sikhism*.

hadith (ar *hadīth* 'aruanne, jutustus')

Ingl **the Hadith**

Sks **der/das Hadith**

Islami prohveti Muhamedi tegude, harjumuste ja ütluste kogumik. Islami pühakirja Koraani ja sunna ehk Muhamedi kohta käiva püha pärimuse kõrval tähtsuselt kolmas kanooniline tekst, mida siis kõigis islami vooludes võrdselt ei austata. Vt ka *islam, Koraan, sunna*.

hadž (ar *hajj* 'palveränd')

Ingl **the Hajj**

Sks **der Hadsch, Haddsch, Hadjdj**

Islami usundi nn viies samm, moslemite tungivalt soovitatav palverännak Araabia poolsaarele Mekasse Kaaba kivi juurde ja Mediinasse. Palverännaku sooritanut nimetatakse austavalt 'hadži' ja ta võib kanda valget peakatet. Vt ka *islam, Kaaba, moslem*.

hagiolaatria (kr *hagios* 'püha' + *latreia* 'kummardamine, palvetamine')

Ingl **hagiolatry, hierolatry, adoration/devotion/cult/ veneration of the saints**

Sks **die Heiligenverehrung**

Pühakutekultuse sünonüüm (vt *pühak*).

haldjas (vanagerm *halðia* 'vaim')

Ingl **fairy, elf, sprite**

Sks **die Fee, der Elf, die Elfe, der Kobold**

Loodus- ja rahvausundeis esinev kaitsevaim, keda kujutatakse ette traditsiooniliselt. Võivad olla metsa-, vee- ja maa-, kodu-, samuti inimeste või loomade kaitsevaimud, nad võivad esineda inim- või loomakujulistena või nähtamatutena. Tavaliselt on h-d kõrvuti mitmesuguse taseme üleloomulike olenditega: nii usundeis, kus jumala mõiste puudub, kui ka kõrgemates usundites. Eksisteerib ka teooria, mille järgi jumala mõiste on välja kasvanud *antropomorfse* haldja mõistest. Vt ka *idolaatria; loomade isand/emand, vaim*.

haruspeks (ld *harūspex*)

Ingl **haruspex**, Pl **haruspices**

Sks **der Haruspex**, Pl **die Haruspexe**, **die Haruspizes**

Algul etruskide, hiljem Rooma usundi preester, kes ennustas tulevikku tapetud ohvriloomade siseelundite põhjal. Vt ka *augur*, *divinatsioon*.

henoteism (kr *hen* 'üks' + *theos* 'jumal')

Ingl **henotheism**

Sks **der Henotheismus**

Religioonifenomenoloogiline mõiste, mille järgi kerkib polüteistlikus panteonis aeg-ajalt esile jumal, kes jätab teised varju, ning kellele on suunatud kultus, kuid ei eitata teiste jumalate olemasolu (Babüloonias Marduk, Egiptuses Amon, Peruuus Inti). H võib olla monoteismile eelnevaks faasiks, nagu näitab ka JHWH esilekerkimine varajases judaismis (vt 1Ms 15, 11). Vt ka *jumalus*, *monoteism*, *panteon*, *polüteism*.

hekatomb (kr *hekatombē* < *hekaton* 'sada')

Ingl **hecatomb**

Sks **die Hekatombe**

Vana-Kreeka usundis harva läbi viidud pidulik ohvririitus, mille käigus ohverdati 100 veist või üldse 100 looma. Vt ka *ohver*.

hereesia (kr *hairesis* 'võtmine, valimine')

Ingl **heresy**

Sks **die Häresie**, **die Ketzerei**, **die Irrlehre**, **die Lästerung**

Religioosne väärdõpetus, valitsevatest usundilistest tõekspidamistest kõrvalekaldumine, usudogmade vastu eksimine. Meie kultuuriruumis nimetatud ka ketserluseks. Vt ka *ketser*, *ortodoksia*.

hermafrodiit (kr hermaphroditos)

Ingl **hermaphrodite**

Sks **der Hermaphrodit**

Siin: Religiooniteaduses mõlemasooline mütoloogiline olend, nimetatud vanakreeka usundi jumala rändurite, kaupmeeste, luuletajate ja varaste kaitsejumaluse Hermese ja armastusjumalanna Aphrodite kolmanda poja Hermaphroditose järgi, kellesse müüdi järgi jumalad olid sulandanud tema armastatu allikanümf Salmakise keha ja muutnud ta selliselt kahesooliseks. Vt ka *jumal*, *jumalus*, *müüt*, *nümf*.

hidžra (ar *hijra*), ka **hedžra**

Ingl **Hijra**

Sks **die Hedschra**, **die Hidschra**, **der/die Hijra**

Islami ajaarvamise algusdaatum 16. juuli 622, mil Muhamed põgenes Mekast Mediinasse. Vt ka *islam*.

hierarhia (kr *hierarchia* < *hieros* ‘püha’ + *archē* ‘valitsus, võim’)

Ingl **hierarchy**

Sks **die Hierarchie, die Rangfolge, die Stufenordnung**

(1) Vaimulike ametite alluvusjärjestus ja pühitusastmestik erinevates religioonides;

(2) Üldnimetusena vaimulikkond religioosse võimu kandjana. Vt ka *teokraatia*.

hieroduul (kr *hierodulos* ‘püha ori’)

Ingl Pl **hierodules**

Sks Pl **die Hierodulen**

(1) Vanaajal Vahemere kultuuriruumis templiorja üldnimetus.

(2) Viljakusjumalusele pühendatud preestritar, kes teenis teda viljakuskultuslikel pidustustel või *hieros gamos*’e riitustel templiprostituudina. Eriti tuntud on Ees-Aasia usundeis Ištari (Astarte) hieroduulid. Vt ka *hieros gamos*.

hierofaania (kr *hieros* ‘püha’ + *phainō* ‘ilmutan, ilmun, näitan’)

Ingl **hierophany**

Sks **die Hierophanie**

(1) pühaks peetava üleloomuliku olendi või nähtuse ilmumine usklikele religioosse müsteeriumiriituse käigus.

(2) Mircea Eliade religiooniteaduse kontseptsioonis üldine pühaduse avaldumine religioossete nähtuste tähistamiseks, olles sellisena religiooni alus ja eitades selle mõiste kaudu inimese ja jumala suhte asetamist religiooni keskmesse.

Vt ka *epifaania, hierofant, müsteerium, teofaania*.

hierofant

Ingl **hierophant**

Sks **der Hierophant**

Pühade nähtuste ilmutaja või näitaja; Vana-Kreeka usundis Eleusise jt müsteeriumide ülempreester. Vt ka *hierofaania*.

hieros gamos (kr *hieros* ‘püha’ + *gamos* ‘abielu’)

Ingl **hieros gamos**

Sks **hieros gamos**

Püha abielu, püha pulm; laiemas mõttes mees- ja naisjumaluse, kitsamas mõttes kuninga ja jumalanna (st teda asendava preestrinna) suguühe viljakuse tagamiseks. Kultuslikult tähendab see perioodiliselt korratavat rituaalset seksuaalakti. Nt Babüloonia kuningas sooritas troonile astudes Marduki templi pulmakambris jumalanna Ištari preestrinnaga suguühte tagamaks maale viljakusõnnistust. Esineb paljude usundite viljakusriitustes. Vt ka *emajumalanna, hieroduul, müsteerium, riitus*.

hierogaamia (kr *hieros* ‘püha’ + *gamos* ‘abielu’)

Ingl **the hierogamy**

Sks **die Hierogamie**

Usundilooliselt vanaaja polüteistlikes religioonides ja mütoloogiates viljakuskultuslike loomisaktide teostamine mees- ja naisalgete poolt. Eriti tuntud nn püha pulmana. Vt *hieros gamos*.

hieroglüüf (kr *hieros* 'püha' + 'glyphō' kujutan)

Ingl **hieroglyph**

Sks **die Hieroglyphe**

(1) Püha (kirja)märk, mille abil on kirja pandud vanaaja kultuuride religioossed raidtekstid. Kirjaoskust õpetasid muistsetel rahvastel preestrid, siit ka üks põhjuseid kirjamärkide pühaks pidamiseks.

(2) Varajastest piktograafilistest piltkirjasüsteemidest välja arenenud kirjamärk. H-d tähistavad enamasti tervet sõnalist mõistet (nt Vana-Egiptuses ja Hiinas), kuid võib tähistada ka sõna osana silpi (nt Mehhiko maiade kirjas). Vt ka *preester, püha*.

hiliasm (kr *chiliasmōs* < *chilioi* 'tuhat'), ka **kiliasm**

Ingl **chiliasm**

Sks **der Chiliasmus**

Kristlikus apokalüptikas ja eshatoloogias tuhandeaastase rahuriigi, Kristuse teise tulemise ja maailmalõpu ootus ehk millenarianism. Tuntud juba judaistlikus apokalüptikas, 2. saj pKr oli hiliastlik ootus omane montanistidele, hiliastlikel seisukohtadel olid varakristlikud kirikuisad Ireneus, Tertullianus, Hippolytos ja Augustinus. Maailmalõpuootus on olnud levinud aastasade ja aastatuhandete vahetustel ja ajalooliste kriisiolukordade aegu. Tänapäeval on h omane seitsmenda päeva adventistidele, mittekristlikest uusususunditest eriti mormoonidele ja Jehoova tunnistajatele. Vt ka *eshatoloogia, millenarianism*.

hinajaana (snskr *hīnayāna* 'väike sõiduk')

Ingl **Hinayana**

Sks **der Hinayana**

Mahajaana pooldajate antud nimetus konservatiivse budismi koolkondadele. H. meetoditega (templirituaalid, askees, ja palvetamine) on vaibumise e nirvaana saavutamine palju aeganõudvam kui mahajaanat järgides. Nüüdisajal on h. koolkondadest säilinud ainult theravaada, mis on levinud Tseilonil, Birmas ja Kagu-Aasias. Vt ka *budism, mahajaana, nirvaana, theravaada*.

hinduism (< pärs *Hindu* < Induse (*Sindhu*) jõgi)

Ingl **Hinduism**

Sks **der Hinduismus**

19.saj eurooplaste poolt kasutusele võetud üldnimetus india õpetustele ja religioonidele, mis tunnistavad veedade ülimuslikkust. H-i järgijad nimetavad

oma traditsiooni sanskriti sõnaga *sanātanadharmā* e 'kestev seadmus'. H-i peamiseks sihiks on vabanemine (*mokṣa*, milleni jõudmisel on põhikontseptsiooniks surematu ja ümbersündiva hinge (*ātman*) ühinemine jumaliku absoluudi v maailmavaimuga (*brahman*). Selleni jõutakse mitmesuguste vaimsete harjutuste kaudu, mille seast tuntumad on pühendumine (*bhakti*) ja meelearhitekt (*jooga*). H-i traditsiooniline elukorraldus on seotud nelja seisuse (*varna*) ja nelja elusihiga (kasu, nauding, seadmus ja vabanemine). H. kolm suurimat voolu on šivaism (pühendumine jumalus Šivale), višnuism (pühendumine jumalus Višnule) ja šaktism (pühendumine jumalannades kehastuvale naisprintsibile). Vt ka *ātman*, *bhakti*, *brahman*, *dharma*, *jooga*, *karma*, *kast*, *mokṣa*, *śakti*, *varna*.

hing

Ingl **soul**

Sks **die Seele**

Üleloomulik nähtus, keha elustav substants, mille tähendus on algul olnud seotud hingamise, puhumise, tuulega (ld *animus*, kr *psychē*, sanskr *ātman*, hbr. *nešāmā*. Mõiste on oletatavasti tekkinud ürgusundis algse universaalse animatistliku väekujutluse jagunemisel animistlikeks individuaalhingedeks. W. Wundti hingeteooria esitab klassikaliseks kujunenud arenguskeemi: vägi (elus) – *Körperseele* (kehahing kui elujõud, mis on seotud vere ja pulsiga) – *Freiseele* (vabahing, mis võib kehast eralduda). Viimane jaguneb irdhingeks (magaja kehast lahkuda ning naasta võib hing) ja siirdhingeks (uude kehha siirduv surnuhing). Hingega on seotud inimese pilk, nimi, vari, teisik. Skeem peab üldjoontes paika nii nt Vanas Testamendis (*nefeš* 'elujõud, pulss' ja *nešāmā* 'eluõhk', mida Jumal esimesele inimesele ninna puhus, st irdhing) kui ka kas või eesti muinasusundis. Paljudes usundites võib hing siirdhingena rännata või ümber sündida. Loodususundeis võib siirdhing muutuda ka loodusvaimuks (*haldjaks*). Esivanematekultuses on siirdhing rituaalse kummardamise objektiks. Rahvauskumustes ilmneb surnuhing kummitusena, mardusena, tondina, Vt ka *ātman*, *esivanematekultus*, *vaim*.

homo religiosus (ld)

Ingl **homo religiosus**

Sks **homo religiosus**

Religioosne inimene; üldnimetaja inimajaloo perioodile, mis algas arhailise usundi tekkimisega. Arheoloogia andmeil seostatakse religiooni algust matmiskombestiku ilmumisega neandertali inimeste juures Moustier' ajastul 100 kuni 40 tuhat aastat tagasi. Vt ka *matmiskombestik*.

huaca (*ketš* 'püha')

Ingl **huaca**

Sks **huaca**

Vana-Peruu inkade religioonis üldnimetus jumaluste, pühade loodusobjektide ja -nähtuste, vaimolendite ning esemete kohta. Vt ka *inka, jumalus, püha, üleloomulik*.

humanistlik baastekst

Ingl **the concept of the Humanistic Base Text**

Sks **die Konzeption des humanistischen Basistextes**

Linnart Mälli kontseptsiooni järgi nimetus 6. saj eKr – 2. saj pKr kujunenud tekstidele, mida iseloomustavad ühelt poolt inimese kui niisuguse (liigi ja üksikisiku) ülendamine olemasolu keskseks ja määravaks nähtuseks, teiselt poolt aga niisuguste inimlike omaduste rõhutamine inimestevahelises suhtluses, nagu väärikus, inimarmastus, kaastunne, vägivallatus, vastutustunne, kohusetundlikkus ja aupaklikkus.

Iga humanistlik baastekst on kujunenud kindla kultuuri kontekstis, mille mõju on avaldunud selle sisus ja vormis. Need tekstid esitavad kindlat õpetust ja see õpetus on pandud kindla õpetaja suhu, kellel on selle kuulutamiseks kindel missioon. Sellised õpetajad on näiteks Buddha, Konfutsius, Krišna ja Jeesus. Õpetajad ise peavad end inimeseks ega üleenda end ise, kuid humanistlike baastekstide mõjul tekkinud religioonides või filosoofilistes õpetustes on neid ühel või teisel määral jumalustatud. Vt ka *kaanon, sõna*.

hümn (kr *hymnos* + 'kultuslaul')

Ingl **hymn**

Sks **der Hymnus, der Choral, die Kirchenlied**

Siin: antiikajal, algupäraselt vanakreeka usundis jumalusi ülistav kiidulaul jumalate auks. H-d jagunesid mitmesse liiki: paiaan Apolloni auks, ditüramb Dionysose auks, prosoodion (rongkäigulaul), prooimion (riituse eellaul) jt. H. arenes välja nõidumissõnadest; järgmine aste oli laul, mis algas nimelise pöördumisega jumalate poole, jätkus jumala kiitmisega ja lõppes palvega. H-d olid herkameetris, neid esitasid lauljad kitara (erilise keelpilli) saatel, palveosa laulsid kuulajad nagu refrääni kaasa. Rohkem h-e on säilinud hellenismi- ja Rooma keisririigi ajast. Kristluse levides kandus h-de laulmise komme üle liturgiasse nüüd juba piiblitekstide v nende parafraseeringute esitamiseks.

Vt ka *dionüüsia, kristlus, liturgia*.

hüpostaas (kr *hypostasis* 'alus')

Ingl **hypostasis**

Sks **die Hypostase**

Jumala mingi omaduse või funktsiooni muutumine iseseisvaks. Nt kristlikul Jumalal on üks isik, kuid kolm hüpostaasi: Isa, Poeg ja Püha Vaim. Hüpostaseerumise tulemusena võib tekkida ka uus jumalus. Nt Vana-Kreeka usundi jumalanna Athena atribuut "tervis" hüpostaseerus Hygieiaks – tervisejumalannaks. Eriti rikas h-de poolest on Rooma usund. Vt ka *atribuut*.

iidol (kr *eidōlon* 'kuju, kujutis')

Ingl **idol**

Sks **das Idol, der Götze, das Götzenbild**

(1) Religiooniteaduse üldmõistena inimese v looma kujulise üleoomuliku olendi kuju või pilt, mida kultuslikult kummardatakse.

(2) Ainutõele pretendeerivates religioonides ebajumal v puuslik.

Vt ka *idolaatria, zoolaatria*.

idolaatria (ka **eidolaatria**) (kr *eidōlon* 'kuju, kujutis' + *latreia* 'kummardamine')

Ingl **idolatry**

Sks **die Idolatrie, die Götzenglaube, die Götzenverehrung, die Ikonodulie**

(1) Laiemas religioosses tähenduses: inimese või looma kujude kultuslik kummardamine.

(2) Ainuõigsusele pretendeerivates religioonides: ebajumalakummardamine.

(3) Loodususundites: loodusvaimude (haldjate) või jumaluste kujude (puuslike) kummardamine. Vt ka *haldjas, loodususund, kultus*.

iguumen (vn *igumen* < kr *hēgumenos* 'juhtija')

Ingl **igumen, igumeness**

Sks **der Igumen, die Igumen**

Kreekakatoliiklastel mungakloostri ülem. Siit on tuletatud ka nunnakloostri ülem: iguumenja.

Vt ka *abt, abtiss, klooster, munk, nunn*.

ikonostaas (kr *eikōn* 'pilt, kuju' + *stasis* 'seismine, seismiskoht')

Ingl **iconostasis**

Sks **die Ikonostase, der/die Ikonostasis, die Ikonenwand**

Kreekakatoliku, samuti üldse vanades Ida kirikutes pühapiltide ja ustega sein, mis lahutab koguduseruumi altariruumist. Vt ka *ikoon*.

ikoon (kr *eikōn* 'pilt, kuju')

Ingl **icon**

Sks **das Ikon**

Kreekakatoliku ja roomakatoliku kirikukunstis pühapilt, Jumala, Kristuse, Jumalaema, inglite ja pühakute kujutised kultuslike esemetena. Vt ka *ikonostaas, Jumal, ingel, kultus, pühak*.

ilmutus (vrd ld 'revelatio')

Ingl **revelation, apocalypse, epiphany, theophany**

Sks **die Offenbarung**

Üleloomuliku olendi (Jumala, jumaluse) enesest teadaandmine inimestele oma nähtavale ilmumise, sõna või teo kaudu. Ka loomisakt on üks i liike. I võib

inimestele teatavaks saada ka vahendaja (prohveti) kõne või kirjutise läbi. Vt ka *avataara, epifaania, hierofaania, teofaania, ürgmonoteism*.

imaam (ar 'eesolija')

Ingl **imam**

Sks **der Imam**

- (1) islami vaimulik, kes juhatab mošees ühispalvust;
- (2) islami šiiitlikus voolus kogukonna kõrgeim vaimulik;
- (3) moslemite vaimuliku valitseja tiitel.

Vt ka *islam, moslem, mulla*.

immanentne (ld *immanens* 'seesolev')

Ingl **immanent**

Sks **immanent**

Mingile nähtusele olemuslikult omane, selle nähtuse loomusest tulenev. Nt erinevate religioonide teoloogiates jumala omadused e atribuudid. Kristlikule jumalale omistatakse kõrgeima atribuudina *deus absconditus* e sügavaim i. omadus, mis puutub ainult Jumalasse endasse ja millega väljaspool olijail ei ole asja. Vt ka *atribuut, jumal, Jumal*.

inka (ketš *inka* 'ülim')

Ingl **inca**

Sks **der Inka, Pl die Inkas**

- (1) Kolumbuse eelses Peruu 15.saj sõjalisel teel impeeriumi loonud valitseva ketšua hõimuliidu juhthõimu enesenimetus.
- (2) Inkade riigi ainuvalitseja tiitel. I-t peeti päikesejumala Inti asemikuks maa peal ja sellisena elavaks jumaluseks, keda kummardati kui *huaca*'t ja kelle võimu ulatus oli võrreldav keisri omaga. Vt ka *huaca, jumalus, solarism, püha*.

ingel (kr *angelos* 'käskjalg')

Ingl **angel**

Sks **der Engel**

Hilisjudaismist kristlusesse ja islamisse kandunud üleloomulik olend, kes on Jumala saadik ja vahendaja. UT järgi on inglite ülesandeks teenida ka inimesi (kaitseingel). I-leid kujutleti sootute, täiuslike ja igaveste olenditena. Katoliku kirikus süstematiseeriti i-te hierarhia eesotsas 7 peaingliga: Miikael, Gaabriel, Raafael, Uuriel, Raguel, Sarakiel ja Jeremiel. Kunstis kujutatakse i-eid tiibadega, varakristluses noorukitena, renessansist alates tütarlastena. Vt ka *monoteism*.

ini-kultuur (< inimene)

Ingl **the INI Culture**

Sks **die INI-Kultur**

Uku Masingu hüpotees põhjapoolkeral eksisteerinud ja nüüdseks jäljetult kadunud paleoliitilisest aluskultuurist. U. Masing toetub sarnastele joontele kiviaja tehnoloogias ja kiviesemete tüpoloogias, eelkõige aga mõistet “inimene” tähistava sõna sarnasele tüvekujule paljudes indiaani, paleoaasia ja soomeugri keeltes.

initsiatsioon (ld *initiatio* ‘sissepühitsemine’)

Ingl **intiation**

Sks **die Iniziazion**

Üleminekuriitus, mis eriti loodusrahvastel sümboliseeris ühe eluperioodi algust ja eelmise lõppu. Eristatakse kolme i-liiki:

- (1) täisealisuse i-i pühitsetakse nooruki või tütarlapse suguküpsuks või teovõimeliseks saamise puhul;
- (2) seltsi-i-i teevad läbi väljavalitud, keda võetakse vastu salaühingusse (meeste- või naisteliitusesse) ja keda pühendatakse müsteeriumidesse;
- (3) kutsumusi-i sooritavad vähesed väljavalitud, keda pühitsetakse valitseja- või preestriametisse.

Eriti esimesed kaks liiki on sageli seotud vastupidavust nõudvate katsumuste või tõsiste eksamite läbitegemisega. Vahel saab inimene i-i puhul ka uue nime. Kõrgusundeis on i-riitused pigem sümbolistlikku laadi: ametisse vannutamine, kuninga kroonimine jt kutsumusriitused. Tänapäeval on täisealisusei-ks näiteks laulatus, seltsii-ks ristimine jne. Vt ka *müsteerium*, *riitus*.

inkarnatsioon (ld *inkarnātio* ‘lihakssaamine’)

Ingl **incarnation**

Sks **die Inkarnation, die Verkörperung, die Menschwerdung**

Paljudes usundites üleloomuliku olendi kehastumine, ümberkehastumine v taaskehastumine; inimeseks või loomaks sündimine; ka surnu hinge sünd uude kehasse. Nt Indias on levinud usk jumalus Višnu i-i (avataarasse) ehk tema ümberkehastumist jumaliku olendiks Krišnana, India päritoluga religioonides usutakse olendi hinge (hinduismis ja džainismis) või surmaeelse teadvuse seisundi (budismis) ümbersüüdi uude kehasse, mis on määratud karma seadusega, mõnes hellenismi voolus (orfikud, pütagoorlased) usuti hingede rändamist e metempsühhoosi, ümbersüüdi uude kehasse uskusiid ka muistsed keldid. Vt ka *avataara*, *hing*, *karma*, *metempsühhoos*, *orfikud*.

inspiratsioon (ld *inspirātio* ‘sissepuhumine; sisendamine; innustamine’)

Ingl **inspiration**

Sks **die Inspiration, die Erleuchtung**

Usundiloolises tähenduses inimesele ootamatult antud üleloomulik, nt jumala poolt saadetud sisendus, millega kaasneb prohvetlik v ennustav kuulutusvõime. Vt ka *apokatastatis*, *entusiasm*, *ilmutus*, *katarsis*, *prohvet*.

interdikt (ld *interdictum* 'keeld')

Ingl **interdict**

Sks **das Interdikt, der Bannbrief**

Roomakatoliikluses keskajal paavsti poolt karistuseks välja antud keeld pidada teatud paikades jumalateenistusi ja teha pühi talitusi või keelata teatud isikutel osaleda jumalateenistustel ja saada sakramente. Vt ka *anateem, ekskommunikatsioon, paavst, sakrament*.

intichiuma (austr 'pühad tantsud')

Ingl **Intichiuma Ceremony**

Sks **die Intichiuma-Zeremonie**

Eriti Austraalia põliselanikel riitus, mille toimetamise ajal usutakse taastõimuvat ürgajastu (alcheringa) loomislugu ning selleaegne jumalate ja kultuuriheeroste tegevus. Taolisi rituaalseid etendusi, kus ürgajastu taasesitatakse, tuntakse ka teistes traditsionaalkultuurides. Erinevalt olevikulisest tavapärasusest (profaansest) on i-etendus püha (sakraalne) ja selles toimuvat usutakse olevat tõeliselt reaalne. Vt ka *alcheringa, profaanne, riitus, sakraalne*.

itk

Ingl **keen, lament**

Sks **die Klage**

Pärimuslik või improviseeritud nutulaul, mida selleks palgatud nutunaised esitavad matustel või muude kurbade sündmuste puhul. I-d kuuluvad üleminekuriituste juurde. Eestis on i-d säilinud peamiselt Setumaal, kus on küll põhiolemuselt soomeugrilikud, kuid vene õigeusu vahendusel mõjustatud Ees-Aasia muistsetest i-kommetest. I-e esitatakse suure emotsionaalsusega, eriti Vahemere idaosa kultuurides kaasneb i-dega nähtavaks kurbuse märgiks riiete lõhkirebimine, tuha päheraputamine, näo poriga kokkumäärimine, eneseveristamine jms. Vt ka *surm, matmiskombestik*.

islam (ar *aslama* 'allutab end')

Ingl **Islam**

Sks **der Islam**

Moslemite nimetus oma monoteistliku religiooni kohta. I. tekkis 7.saj algul end ainujumala (Allah) viimaseks prohvetiks kuulutanud Araabia kaupmehe Muhamedi (ka Mohammad) põhjal. I. püha raamat on Koraan, pühaks peetavad tekstid on ka sunna ja hadith. Nendele tekstidele ugineb i. õigussüsteem šariaat. I. nõuete täitmise keskmes on nn viis sammast: usutunnistus, palvetamine viis korda ööpäevas, vaeste hoolekanne, kohustuslik suur paast ramadaan ja tungivalt soovitatav palverännak Mekasse. I. kaks põhivoolu on sunniidid ja šiiidid, müstilist ja meditatiivset suunda esindab sufism. I. on sõjakas religioon ja nõuab džihaadi. Vt ka *džihaad, hadith, hadž, hidžra, imaam, Kaaba, Koraan*,

monoteism, moslem, mošee, ramadaan, sufism, sunna, sunniidid, šariaat, šiividid.

ismailiidid (< imaam Ismail ibn Djafar)

Ingl **Ismailites**

Sks **die Ismailiten**

Islamis šiitliku põhiusuvoolu üks haru, kes tunnistavad šiitluse rajaja kaliif Ali järglastena ainult seitset imaami, kellest tähtsaim ja viimane oli Ismail, kes ei ole surnud, vaid ootab varjatuna taastulemist. I-de teoloogia on mõjutatud gnostitsismist ja Koraani tõlgendavad nad võrdlemisi allegooriliselt. I-d elavad põhiliselt Pakistanis, Afganistanis, Indias, Süürias ja Tadžikistanis. Vt ka *gnostitsism, islam, imaam, kaliif, Koraan, šiividid.*

Issand (kr *Kyrios*, ld *Dominus*, snskr *Īsvara* 'isand')

Ingl **the Lord**

Sks **der Herr**

Kristliku, judaistliku ja islami Jumala ning hinduismis ülima jumala sünonüüm, mida tarvitatakse peamiselt ütteliselt. Vastab paljudes Euroopa keeltes tähendusele Isand (*Herr, Lord, Señor, Herra* jne). Enamikus kristliku kultuurkonna keeltes tähistab isand nii maist ülikut kui ka Jumalat. Eesti keeles on kummagi tähistamiseks välja kujunenud eri sõna. Vt ka *Jumal, monoteism.*

jooga (snskr *yoga* 'rakend, ike, ühendus')

Ingl **Yoga**

Sks **das Yoga**

India õpetustes meelearjutusi (vaimseid harjutusi) tähendav mõiste. Hinduismis on j. abivahend aatmani ühinemiseks brahmaniga ja on ka samanimeline filosoofiakoolkond. J-koolkonna põhitekstiks on 2.-3.saj loodud Patandžali *Yoga-sūtra*. Budismis tähendab j. meditatsiooni e mõtluse ühendamist teadvuse analüüsiga ja seda esindab 4.-5.saj tekkinud joogatšaara koolkond. Vt ka *aatman, brahman, budism, hinduism, meditatsioon.*

judaism (kr *iudaismos* < Juuda)

Ingl **judaism**

Sks **der Judentum**

Vanim olemasolev monoteistlik religioon, mida tunnistavad juudid ja mille keskmes on usk ainujumalasse, juutide äravalitusse Jumala poolt, Jumala poolt antud töötusesse, Jumala antud käsuseadusesse ja tulevasse Messiasse. J. tekkis II at e.m.a. ja on seotud juutide ajaloolise saatusega Palestiinas ja hiljem diasporaas pärast Jeruusalemma templi hävitamist 70.a roomlaste poolt. J-i pühakiri on VT ja eriti 5 Moosese raamatut e Toora. Toora juurde kuulub pärimus ja kommentaarid e Talmud. J. kultus toimub nii koosolekumajas (sünagoogis) kui ka kodus. Kogudust õpetab rabi. Puhkepäeva (sabatit) peetakse

laupäeval. J-i viis tähtsamat usupüha on paasapäha, nädalapüha, lehtmajade püha, uusaastapäha ja suur lepituspäev Joom Kippur. Vt ka *diasporaa, Messias, monoteism, rabi, sünaog, Talmud, Toora*.

jumal (kr *theos*, ld *deus*, snskr *deva*)

Ingl **divinity, deity, god, goddess**

Sks **der Gott, die Göttin**

Enamiku religioonide keskmes asetsev(ad) üleloomulik(ud) olend(id), keda usutakse mõjutavat maailma ja inimese eksistentsi ning saatust. Jumalal võib olla atribuute ja hüpostaase. Kristliku J. hüpostaasid e eriväljendused on Isa, Poeg ja Püha Vaim. J. atribuutideks e omadusteks on vägi, kõikteadmine ja majesteetlikkus. J. nõuab ohvrit ja kuuletumist. Eristatakse mitmeid j-tüüpe: loojaj *deus otiosus*, peaj, emaj, demaj jt. Vt ka *atribuut, henoteism, hüpostaas, jumalus, monoteism, panteism, polüteism*.

Jumal

Ingl **God, Divine**

Sks **Gott** (artiklita, *ohne Pl*)

Kristlastel kristliku ainujumala nimetus. Vt ka *jumal, jumalus*.

jumalus

Ingl **deity, divinity**

Sks **die Gottheit, die Gott/Göttin (Pl die Götter/Göttinnen)**

(1) *Polüteistliku panteoni jumalate üldnimetus usundiloos.*

(2) Mõiste, millega kristluses eristatakse mittekristlikke jumalaid kristlikust *Jumalast*.

Kaaba (ar *al-Ka'abah*)

Ingl **Kaaba**

Sks **der Kaaba**

Islami tähtsaim pühamu Mekas Suure mošee õuel. Kuubikujuline ehitis on kaetud musta kangaga. K. edelaosas hõberaamis asub nn Must kivi (ar *al-Hajar al-Aswad*), mis on ilmselt meteoriid ja mida moslemid austavad kui jumala poolt saadetut. Vt ka *islam, moslem, mošee*.

kaanon (kr *kanōn* 'juhtnõör, juhis')

Ingl **canon**

Sks **der Kanon**

Normatiivse, fikseeritud kuju omandanud pühakiri või pühaks tunnistatud tekstide kogumik (*Avesta, Koraan, Piibel, Toora, Tripitaka, Uus Testament, Vana Testament* jt). Vt ka *humanistlik baastekst, sõna*.

kabala (hbr *kabbalah* 'saadud traditsioon')

Ingl **cabbala, cabbalah**

Sks **die Kabbala, die Kabbalah, die Geheimlehre**

12.saj tekkinud judaistlik müstikavool. Hbr-keelne nimetus viitab k. minevikupäritolule ja ortodokssed juudid eitavad k. ajaloolist arengut. . Enamik k. suundi õpetab, et pühakirjas on igal kirjatähel, sõnal ja numbril varjatud tähendus ning k. õpetab tõlgitsusmeetodeid nende varjatud tähenduste väljaselgitamiseks. K. tuntuimad raamatud on Sefer Yetzirah ('Loomise raamat') ja Zohar 'Sära raamat'). Vt ka *judaism, müstika*.

kaliif (ar 'järglane')

Ingl **khalif, caliph**

Sks **der Kalif**

Islamis enamasti sunniitide kõrgeima usujuhi tiitel alates 632. Muhamedi surma järel sai k-ks Abu Bakr. K. oli Umajjaadide ja Abbassiidide kalifaadi ajal absolutistlik teokraatlik isevalitseja. 1517.a. võttis k. tiitli üle Osmani impeeriumi sultan. Viimase troonilt tõugatud Türgi sultani surmaga 1924 enam k. tiitlit edasi ei pärandatud. K-ks on nimetatud ka ühe šiitide sekti ja Hispaania islamiriigi valitsejaid. Vt ka *islam, sunniidid, šiiidid, teokraatia*.

kalpa (snskr 'aegkond')

Ingl **kalpa**

Sks **der Kalpa**

India õpetustes mõiste, millega tähistati väga pikka, miljoneid aastaid kestvat mütoloogilist ajaperioodi. Hinduistlikus tsüklilises ajakäsituses on k. üks päev loojajumal Brahma elus e maailma eksistents loomisest kuni hävinguni. Seejärel tuleb sama pikk Brahma öö ehk olematus, misjärel kõik algab uuesti. Budismis vahelduvad k-d, kus buddhad on olemas, k-dega, mil buddhasid ei ole. Vt ka *budism, Buddha, hinduism, jumal*.

kalvinism (< Calvin)

Ingl **calvinism**

Sks **der Calvinismus/Kalvinismus**

Johann (Jean) Calvini (1509 – 1564) poolt rajatud protestantlik usuvool, teisisõnu ka reformeeritud kirik, teoloogiliselt rangem kui luterlus. K-i peamised õpetused on: (1) usk Piibli kui pühakirja täielikku tõesusesse, kogu kristlik õpetus rajaneb pühakirjale, (2) Jumal on suveräänne kõigi asjade, ka inimese pääste üle, (3) inimene on patus surnud ja selle ori ning seetõttu pole võimeline ise Jumala poole pöörduma, (4) Jumala ei vali inimest päästeks inimese tehtud tegude, püüdluste, vooruste või ettenähtud usu tõttu. Jumala valik põhineb ainult tema enda armul, (5) Jeesuse surm oli "asenduslunastus", seetõttu need, kelle eest Kristus suri, saavad ka päästetud ja pärivad igavese elu, (6) need, keda Jumal on otsustanud päästa, saavad päästetud. Jumal suudab enda väega üle olla inimese vastuseisust Jumala kutsele, (7) Jumal hoolitseb selle eest, et inimesed,

keda ta on valinud päästeks, püsivad usus kuni lõpuni. Inimesed, kes langevad ära, pole kunagi päriselt olnud valitud päästeks. Kui nad on valitud, kuid ajutiselt on patule pöördunud, saab neile osaks Jumala poolt noomimine ning nad parandavad meelt. Seega iseloomustab k-i inimese surmajärgse saatuse ettemääratus (predestineeritus), st et Jumal ei vali inimest tema tegude, püüdluste, vooruste või tema usu tõttu, vaid et Jumala valik põhineb ainult tema enda armul. K-i ajaloolised erikujud on nt hugenotid 16.saj Prantsusmaal, puritaanid 17.saj Inglismaal ja presbüterlased Šotimaal. Presbüterlased on ka k. usuvoolude nüüdisaegne üldnimetus. K. on oluliselt mõjutanud protestantlikku tööetikat ja uusaja kapitalismi arengut. Vt ka *predestinatsioon*.

kami (jaap 'jumalus, vaim')

Ingl **kami**

Sks **der Kami**

Jaapani usundis šintoismis üleloomuliku olendi üldnimetus. K-sid olevat traditsiooni järgi 8 miljonit. Panteoni pea ja tähtsaim k on päikesejumalanna Amaterasu, kuid enamus k-d on loodusvaimud, kes elunevad loodusobjektides. K-del on võime siseneda riituse-esemesse, mis annab neile esemetele pühaduse. Vt ka *jumalus, püha, šintoism, üleloomulik*.

kaos (kr *chaos*)

Ingl **chaos**

Sks **das Chaos**

Maailma loomise eelne olukord, kosmose vastand, totaalne korrastamatus, kus ainus tõeliselt olemas olev on Looja. K-t kujutatakse kosmogoonilistes müütides sageli ürgookeanina, mille kohal laotub pimedus (1Ms 1,1). K-st võrdsustatakse ka ürgkoletisega, kelle aktiveerunud Looja alistab (nt Vana-Mesopotaamia usundi ürgkoletis Ti'āmati või India veedade ajastu usundi ürgkoletis Vritra). Vt ka *kosmogoonia, kosmos, müüt*.

kardinal (ld *cardinālis* 'põhiline, peamine')

Ingl **cardinal**

Sks **der Kardinal**

Roomakatoliku kirikus al 1059.a hierarhias paavstist järgmine kõrgvaimulik, paavsti õukonna ja valitsuse (kuuria) liige ja paavsti valimiskolleegiumi (konklaavi) liige. K-i nimetab paavst. K-i välistunnus on punane rüü ja sama värvi kübar. Vt ka *hierarhia, katoliiklus, paavst*.

karismaatik (kr *charisma* 'anne jumala armust')

Ingl **charismatic** (person)

Sks **der Charismatiker, die Charismatikerin**

(1) Väljapaistva intellekti, kõneoskuse ja sisendusjõuga isik, kes suudab kütkestada suuri rahvahulki. Tüüpilised näited: prohvetid (Mooses), väejuhid

(Caesar), propagandistid (Trotski, Goebbels), poliitikud (Cicero, Danton) ja usundiloojad (Buddha, Kristus, Muhamed). Karisma on üheks autoriteedi aluseks (M. Weberil autoriteedi alustena ka veel traditsioon ja seadus).

(2) Apostliku ajastu kristlikus algkoguduses (1.-2. saj pKr) nimetati k-ks ka juhtivat vaimukandjat. *Vt ka prohvet, usund.*

karma (snskr *karma* 'tegu')

Ingl **karma**

Sks **das Karma**

India religioonide keskseid mõisteid – põhjuse ja tagajärje seadus. Budismis, hinduismis ja džainismis usutakse, et olendi (inimese ja looma) iga tegu (mõte, kõne, käitumine) kutsub esile vastavalt selle teo eetilisele väärtusele vastava tagajärje e teovilja (snskr *karmaphala*), mis avaldub olendi tulevastes taassündides ja uutes kehastumistes kas siis loomana, jumalana, pooljumalana, igavesti näljase vaimuna, põrguolendina või inimesena. Inimesena sündimine on parim kehastumine. Hinduismis inimene vabaneb k. seaduse toimest ehk ümbersünniahelast positiivse k. kuhjumise, budismis oma meeleplekkide enesele teadvustamise ja ületamise kaudu, džainismis tuleb hing puhastada igasugusest teoviljast. Hinduismi järgi on eesmärgiks inimese hinge (*ātman*) ühinemine maailmavaimuga (*brahman*), budismi järgi vaibumise (*nirvaana*) saavutamine, džainismi järgi hinge (*jina*) puhastumine. *Vt ka aatman, brahman, budism, džainism, hinduism, karma, nirvaana, sansaara.*

kast (port *castas* 'rass; klann'; ka *casto* 'puhas')

Ingl **caste**

Sks **die Kaste, die Gesellschaftsklasse**

(1) Laiemas tähenduses suletud endogaamne inimgrupp, mida seovad ühised tavad, käitumisnormid, ühine esivanem ja elukutse.

(2) Kitsamas tähenduses veedade ajastu ja hinduistliku India elukutsel põhinevad suletud ühiskonnakihid, kuhu kuulutakse sünnipäraselt. Kaste on tuhandeid ja nad jagunevad nelja seisuse vahel. Mõned kastid jäävad ka seisustest välja. Seisusesse (snskr *varna* 'värv') sünnitakse vastavalt oma karmale, igal neist olid kindlaksmääratud dharmad ehk elureeglid ja kohustused. Seisused on braahmanid (preestrid), kšatrijad (sõdurid), vaišjad (kaupmehed-käsitöölised) ja šuudrad (maaharijad). K-korra juured ulatuvad varajasse indoeuroopa (aarjalaste) ühiskonda. K-koraldus toimib Indias mitteametlikult tänapäevani. Budistid, džainistid ja sikhid k-süsteemi ei tunnista. Nimetus k hakkas levima pärast portugali meresõitjate jõudmist Indiasse 15.s.

Vt ka aarjalased, budism, dharm, džainism, endogaamia, karma, sikhism, varna..

katarsis (kr *katharsis* 'puhastus')

Ingl **catharsis**

Sks die Katharsis, die Entspannung

Hinge puhastav elamus, õilistumine ja puhastumine üleva elamuse läbi. Siin: religioosete riituste käigus saadav vaimne v emotsionaalne kirkastumine. Vt ka *riitus*.

kateeder (kr *kathedra* 'iste, tool')

Ingl **cathedra**

Sks der Katheder, der kirchliche Stuhl

Siin: kirikus v pühakojas kõrgendil altari läheduses asuv piiskopi v kõrgvaimuliku iste. Vt ka *altar, piiskop*.

katoliiklus (kr *katholikos* 'üldine')

Ingl **catholicism**

Sks der Katholizismus, die Katholizität, die katholische Glaube

Kristliku kiriku suurimate voolude kreekakatoliku ja roomakatoliku kirikute üldnimetus. Kitsamas tähenduses ka roomak. kiriku õpetus ja kirikukorraldus. Vt ka *kirik, kreekakatoliiklus, kristlus, roomakatoliiklus*.

katolikoss, ka **katoolikos** (kr *katholikos* 'üldine')

Ingl **the Katholikos**

Sks der Katholikos

Mõnede kreekakatoliku konfessioonide, eriti armeenia gregooriose ja gruusia kirikupeade ametinimetus. Vt ka *katoliiklus, konfessioon*.

ketser (sks *Ketzer* < keskaja ld *catharus* 'puhas')

Ingl **the Heretic**

Sks der Ketzer, der Häretiker, der Andersgläubiger

Hereetiku ehk väärusulise sünonüüm saksa kultuuriruumis. Vt ka *hereesia*.

kerügma (kr *kērygma* 'kuulutatus, käsk, jutlus', vrdl ld *sermō* 'kõne, ettekanne, jutlus')

Ingl **kerygma**

Sks das Kerygma

UT kontekstis algselt Jumala sõna kuulutamise, jutlustamine, õpetamine. UT teaduses on k. tähendus laenenud. Nt 20.saj teoloogi Rudolf Bultmanni käsitluses tähendab k. mitte niivõrd jutlustamise sisu, vaid pigem jutlustamise akti ennast. Vt ka *kristlus*.

kirik (sks *Kirche*, vrdl rts *kyrka*, vn *tserkov* < kr *kyriakos* 'Issandale kuuluv')

Ingl **church**

Sks die Kirche

(1) Kristliku usundi või usulahu kõrgeim organisatsioonivorm koos vaimuliku hierarhia ja organisatsioonilise struktuuriga, sellisena kõnekeeles ka konfessiooni või mittekristliku usundi sünonüüm.

(2) Kristlik pühakoda või templihoone, millel on 2 põhitüüpi: tsentraalse põhiplaaniga kuppelk. (kreekakatoliku konfessioonides) ja ühe või mitme (harilikult 2) torniga basiilika, saalk. või kodak. (roomakatoliku ja protestantlikes konfessioonides).

Vt ka *konfessioon, sangha, tempel*.

kismet (trg < ar *qisma* 'saatus')

Ingl **kismet**

Sks **das Kismet, das Schicksal**

Islami uskumuse järgi inimesele jumala poolt ette määratud väärmatu saatus.

Vt ka *predestinatsioon*.

kleša (< snskr *cittakleša* 'meeleplekk')

Ingl **klesha**

Sks **das Klesha**

Budismis meelt e teadvust määrivad emotsioonid, mis on virgumise peamised takistajad. Viis suuremat k. on teadmatuse e nõmedus, iha, viha, kadetus ja uhkus e ülbus. Paljudes budistlikes teostes (nt „Bodhitšarjāvatāras“) õpetatakse, kuidas k-dest vabaneda. Vt ka *budism*.

klooster (ld *claustrum* 'suletud paik')

Ingl **abbey, cloister, monastery, nunnery, convent**

Sks **der Kloster, das Monasterium, der Konvent, die Abtei, das Stift**

Askeetiliste vooludega religioonides hoone või asula, mis on välismaailmast eraldatud, milleasukad on andnud kasinus-, karskus- ja vaesustootuse ning elavad kogukonnana reglementeeritud elukorralduse järgi. K-d jagunevad meesk-teks ja naisk-teks. Mingi kindla eeskirja järgi elavad k-d kuuluvad kindlasse ordu. K-askees tekkis brahmanismis ning on eriti levinud kristluses (roomakatoliku ja kreekakatoliku konfessioonides) ja budismis. Esimesed kristlikud k-d rajas 4. saj Egiptuses askeet Pahhomios. Lääne-Euroopa esimese k-i asutas Monte Cassinosse 541. a Benedictus Nursiast. K-d olid keskajal tähtsad kultuurikeskused. I at pKr toimisid mahajaana-budistlikud k-d Indias kõrgeimate õppeasutustena, tähtsaim neist oli Nālanda k, mille moslemid hävitasid. K-askees on olnud tuntud ka mõnedes teistes religioonides (nt „päikeseneitsid“ muistes Peruus). Vt ka *abt, askees, eremiit, munk, nunn, ordu*.

kontagioosne (ka **sümpateetiline**) **maagia** (ld *contagiōsus* 'nakatav')

Ingl **contagious magic, sympathetic magic**

Sks **die kontagiöse Magie, die sympathetische Magie**

Maagiline riitus, mille puhul soovitud tulemuse saavutamiseks toetatakse usule,

et eemalseisvat isikut on võimalik mõjutada esemetega, mida see isik on puudutanud või omanud. Nt oma sülg võidakse panna veini sisse, et armujooki valmistada ja seda seejärel ihaldusobjektile sisse joota, vaenlase kujukesse võidakse peita tema juuksekarvu või küünelaaste ja seejärel kuju läbi torgates „tappa“ jne. Vt ka *analoogiamaagia, maagia*.

kollektiivne alateadvus

Ingl **collective unconscious**

Sks **das kollektive Unbewusste**

Mõiste C. G. Jungi analüütilisest psühholoogiast: inimese alateadvuse süvakiht, mis koosneb arhetüüpidest ja kujutab endast inimsoo, rassi, etnose ürgseimaid mälestusi, mis tavaliselt ei aktualiseeru. K.a sisu avaldub müütides, usundis, sümbolites, tavades, mõjutades viimaste kaudu mingi inimkoosluse käitumist kultuuris. K.a-t võib vaadelda omalaadse "liigimäluna". Vt ka *arhetüüp, süvapsühholoogia koolkond*.

kolmainsus (vrd ld *trīnitās*)

Ingl **the Trinity, the Holy Trinity**

Sks **die Trinität, die Heilige Trinität, die Dreieinigkeit**

Kristlikus teoloogias ainujumala olemus e Jumal oma kolmes hüpostaasis (Isa, Poeg ja Püha Vaim). Korrektneteoloogiline väljend on Püha Kolmainsus. Vt ka *hüpostaas, Jumal, kristlus*.

konfessioon (ld *confessio* 'tunnistus, tunnistamine')

Ingl **confession; denomination**

Sks **die Konfession**

(1) Usutunnistus, mingi usundi v uskkonna keskne õpetuslause või tekst, milles sisaldub selle religiooni õpetuse tuum. Kristluses on mitu k-i: üldine apostlik e Rooma usutunnistus, Nikaia ja Athanasiuse usutunnistused, luterluses on õpetustekstiks ka Augsburgi usutunnistus. Islami k-ks on Koraani 1. suura, samuti kinnitus: *Ei ole Jumalat peale Jumala ja Muhamed on tema saadik*. Budismi k-ks on nn Kolm kaitset: *Virgunu kaitse alla lähen. Seadmuse kaitse alla lähen. Koguduse kaitse alla lähen*.

(2) Mingil usutunnistusel põhinev uskkond. Nii on kreekakatoliiklus, roomakatoliiklus ja protestantlus suured kristlikud k-d, anglikaani kirik, samas luterlus, kalvinism jt omakorda protestantlikud k-d. Budistlikud k-d on theravaada, mahajaana ja vadžrajaana. Islami k-d on sunnitlus ja šiiitlus.

Vt ka *budism, denominatsioon, islam, kirik, Koraan, kreekakatoliiklus, kristlus, luterlus, mahajaana, protestantlus, roomakatoliiklus, sangha, sunniitlus, suura, šiiitlus, theravaada, vadžrajaana*.

konfirmatsioon (ld *confirmatio* 'kindlustamine, kinnitus, julgustamine, tõestamine'), ka **leer** (< sks *Lehre* 'õpetus')

Ingl **confirmation**

Sks **die Konfirmation, die Firmung, die Einsegnung**

Kristluses usutõdede algõpetuse läbimine vaimuliku juhendamisel ja seejärel täieõiguslikuks koguduseliikmeks õnnistamine.

Vt ka *kristlus*.

konfutsianism (< Kong Fuzi e Konfutsius)

Ingl **confucianism**

Sks **der Konfuzianismus**

Hiina mõjukaima religioosse ja filosoofilise õpetuse ning riikliku ideoloogia läänepärane nimetus, mille nimetus hiina k. on *rujiao* 'õpetlaste õpetus'. K. kujunes välja riigimehe ja filosoofi Kong Fuzi (551-479 e.m.a.) õpetuse põhjal. K-s on kesksel kohal inimese suhted iseene, ühiskonna, riigi ja taevaga. Kong Fuzi võttis esimesena Hiina mõtteloos kasutusele mõiste *dao* 'kulg' kui üleüldist korda ja asjade loomulikku käiku e taeva tahet tähistava looduseaduse. Inimlikkuse mõõdupuu on ideaalne inimtüüp e õilis. Ühiskond on ideaalselt korraldatud siis, kui kogu taevaalune e Hiina kuulub ühe valitseja e taevapoja valitsuse alla. Inimesed peavad elama kommete ja eetilise ideaali järgi, milles on olulised ülema ja alama, mehe ja naise, isa ja poja, vanema venna ja noorema venna ning vanema sõbra (õpetaja) ja noorema sõbra (õpilase) suhe: kõrgemaseisev kaitseb ja õpetab, madalamaseisev kuuletub ja õpib. Ka õilis ametnik juhib riiki ja rahvast leebelt, mitte niivõrd karistuse, vaid ennekõike eeskuju najal. Kui kõik need suhted toimivad, toimib ka kogu ühiskond *dao* e taeva tahtega kooskõlas. K-s on palju koolkondi. K. tähtsaim tekst on Konfutsiusele omistatav *Lunyu* (Vesteid ja vestlusi), kuid kanoonilised on veel rida muistseid tekste, mis on koondatud kogumikesse „Viisraamat“ ja „Neliraamat“. K. tekstide tundmine oli hiina klassikalise hariduse põhiosa, mille eksami sooritanu võis pääseda riigiametisse. Aja jooksul tekkis k. kultus koos panteoni ja riitusega. K. kuulub monistlike religioonide hulka. Vt ka *dao*, *kaanon*, *kultus*, *monism*, *panteon*, *riitus*.

kontemplatsioon (ld *contemplatio* 'enesesse süvenemine')

Ingl **contemplation, meditation**

Sks **die Kontemplation, die Meditation**

Üks meditatsioonivorme – askeesitehnika, mis põhineb seesmisel enesevaatlusel ja mõtlusel ning mille eesmärgiks on kas müstilise kogemuse saavutamine, tõetsimine või übersünniahelast vabanemine. Vt ka *askees*, *meditatsioon*, *müstika*.

Koraan (ar *qur'ān* < *qara'a* 'ette lugema')

Ingl **the Quran**

Sks **der Koran**

Islami pühakiri, mis kujunes kanoonilise tekstina välja 7. saj keskel, paarkümmend aastat pärast Muhamedi surma. Islami teoloogia järgi K. originaal asuvat taevast ja ingel Gabriel olevat toonud Muhamedile koopia nn jumaliku ettemääratuse ööl. K. kujunes Muhamedi eluajal: ta oli ise ilmselt küll kirjaoskamatu, kuid ta lähedased alustasid tema ilmutuste ja sõnade kirjapanemist. Vt ka *islam, kaanon, suura, sõna*.

kosmogoonia (kr *kosmos* 'maailm' + *gonē* 'sünd')

Ingl **cosmogony**

Sks **die Kosmogonie, der Weltentstehungsbericht**

Usundiloos müüdid ja uskumused maailma sünnist ja loomisest (loomismüüdid).

Loomismüüdid võib jagada 6 põhirühma:

- (1) jumalus loob maailma ja inimesed käsitöölise kombel (põhjagermaanlastel löid jumalad maailma ürghiu Ymiri kehast);
- (2) loomine on jumaliku väe *emanatsioon* – väljakiirgamine (*gnostilistes* usundites);
- (3) maailm sünnitatakse mees- ja naisjumaluse suguakti tulemusena (Iraanis sünnib päike Ahura Mazda ja tema ema ühendusest);
- (4) maailma sünnitab kahesooline jumalus (Indias Pradžapati);
- (5) maailm on tekkinud mingist loodusesemest (pühast puust, munast, lind toob maismaa mere põhjast jne);
- (6) maailm luuakse sõna läbi mittemillestki e *ex nihilo* (Jumal Vanas Testamendis, Ptah Vana-Egiptuse usundi Memfise teoloogias). Vt ka *müüt*.

kosmos (kr *kosmos* 'maailm')

Ingl **the cosmos**

Sks **der Kosmos**

Religiooniteaduslikus mõttes loodud ja korrastatud maailmakõiksus, kaose vastand. Vt ka *kaos*.

kreekakatoliiklus

Ingl the **Eastern Church, the Orthodox Church**

Sks **die Ostkirche, die Orthodoxie**

Kirikulooliselt erinevate idakirikute e ortodoksi kirikute üldnimetus. Lõplikult lahkesid k. ja roomakatoliiklus 1054.a. K-s on 15 autokefaalset e autonoomse juhtimisega kirikut, kelle seas on auprimaat Konstantinoopoli k. kiriku patriarhil. K. õpetuslikud alused on Piibli VT ja UT, ordoksi kirikute traditsioon ja dogmad ning esimese seitsme ülemaailmse kirikukogu otsused. Tähtsaimad dogmaatilised ja liturgilised erinevused võrreldes roomakatoliiklusega on: (1) Püha Vaim lähtub vaid Isast, (2) armulaual saavad kõik nii veini kui ka leiba, (3) armulaualeib on hapendatud, (4) ristimärki tehakse kolme sõrmega, (5) liturgia on lubatud kohalikes keeltes, (6) sakarmente on seitse (ristimine, võidmine, piht, armulaud, laulatus, vaimulikuks pühitsemine e ordinatsioon ja haige õlitamine)

ning sakramentidest võivad osa saada üksnes k. kirikute liikmed, (7) vallalisus e tsölibaat on munkadel, nunnadel ja vaimulikel alates piiskopist, kes ongi mungaks pühitsetud. Vt ka *autokefaalne, katoliiklus, munk, müsteerium, ortodoksia, piiskop, roomakatoliiklus, sakrament, tsölibaat*.

kristlus (< Kristus < kr *Christos* 'Jumala poolt salvitud valitseja')

Ingl **Christianity**

Sks **das Christentum, der christliche Glaube, die Christlichkeit**

Judaismist 1.saj välja kasvanud suurima pooldajate arvuga maailmareligioon, mis rajaneb Jeesuse, keda pärast roomlaste poolt ristilöömist hakati nimetama Kristuseks, õpetusele. K. pühakiri on Piibel, mille kristlik pärimus UT sai oma praeguse kuju 4. saj lõpuks. K-l on palju konfessioone, neist suurimad on kreekakatoliiklus, roomakatoliiklus ja alates 16.saj. algusest tekkinud protestantlikud kirikud. K. õpetus on kokku võetud apostlikus usutunnistuses: (1) Jumal on üks, kuid tal on kolm hüpostaasi – Isa, Poeg ja Püha Vaim, (2) Jeesus on Jumala poeg, tal on inimlik ja jumalik loomus, (3) Jeesus sündis Neitsi Maarjast ja tema isa oli Jumal, (4) Jeesus tõusis surnuist üles ja siirdus pärast surma põrgusse, kust läks kolmandal päeval taevasse, kus elab tänini, (5) Jeesus istub Jumala paremal käel ja tuleb viimsel päeval elavate ja surnute üle kohut mõistma, (6) Püha Vaim oli juba Loomise juures ja tema kaudu tegutseb Jumal maailmas tänini, (7) Kristlaste pere moodustavad nii maapealne kui ka taevane Kirik. Kõik kristlased (Kiriku liikmed) on pühad, (8) Jeesus suri inimeste eest, võttes nende patu enda kanda ja lunastas kõik, kes temasse usuvad, (9) Elu jätkub pärast surma. Kunagi saavad kõik inimesed uue hävimatu keha ja igavese elu. Vt ka *hüpostaas, judaism, Jumal, kreekakatoliiklus, luterlus, protestantlus, roomakatoliiklus*.

kromlehh

Ingl **cromlech**

Sks **der Cromlech, der Kromlech**

Vt *megaliitehitised*.

kultus (ld *cultus* 'viljelus, austus')

Ingl **cult**

Sks **der Kult, der Kultus**

Usundites üleloomuliku olendi või niisuguse reaalse objekti kummardamine ja austamine, millele omistatakse religioosne või maagiline vägi, teenimine. Kultuslik käitumine võib olla kas üksikisiku harjumus või isikute rühma ühisriitused, salajane või avalik. Vt ka *riitus, müsteerium*.

kultusliit

Ingl **secret society**

Sks **der Geheimbund, der Kultusbund**

Vt *salaliit*.

kultuuriheeros (kultuurikangelane) (kr *hērōs* 'pooljumal')

Ingl **culture hero**

Sks **der Kulturheros**

Üleloomulik olend, kes viib lõpule loomisprotsessi inimeste maailmas, vahendades jumalusi ja inimesi, tuues (sageli pettusega) inimestele jumaluste varasid ja õpetades inimesi neid kasutama (nt kreeka Prometheus, vanagerm Loki). K võib olla jumal, pooljumal, tootemloom, ka kultuuri jaoks erakordne inimene, keda on aja jooksul hakatud jumalustama. Sageli on ta lahkudes lubanud tagasi tulla (näit. asteekide Quetzalcoatl, maajade Kukulkan, inkade Wiracocha). Vt. ka *dema-jumalus*, *trickster*.

kultuurirelativism (ka Boasi koolkond)

Ingl **the cultural relativism, the Franz Boas school of thought**

Sks **die Kulturrelativismus, die amerikanische Kulturanthropologie**

Vool 20. sajandi kultuuriantropoloogias, nimetatud ka Ameerika ajaloolise etnoloogia koolkonnaks. K-i rajaja F. Boasi põhiteesid:

- (1) etnoseid tuleb vaadelda kultuuriajaloo osana;
- (2) eri etnoste kultuuriväärtused on võrreldamatud;
- (3) kõik väärtuskriteeriumid on suhtelised;
- (4) iga etnos on ajaloos unikaalne;
- (5) traditsionaalkultuuri ja tsiviliseeritud inimese erinevused on näivad, mitte tegelikud;
- (6) inimintellekti põhitunnused on kõikjal ühesugused;
- (7) iga kultuuri tuleb tundma õppida konkreetselt ja põhjalikult;
- (8) üleüldiste seaduspärasuste formuleerimisel tuleb olla ettevaatlik.

C. Wissler võttis tarvitusele kultuuri toitumisalade mõiste. A. L. Kroeber eristas kirjata ja kirjaga kultuure: esimestega tegeleb etnograafia, teistega ajalugu. A. Goldenweiser väitis:

- (1) tsivilisatsioon on kultuuriväärtusi pärandav kollektiiv;
- (2) igas kultuuris on algupärase ja laenatu suhe umbes 1:10;
- (3) etnose uurimisel tuleb kasutada kultuuritsentri ja marginaalse areaali (üleminekuala) mõisteid.

P. Radin võttis traditsionaalkultuuri uurimisel tarvitusele kultuuri liikme autobiograafia meetodi.

kuri

Ingl **the evil**

Sks **das Böses, das Unheil**

Kõigis jumalausundeis on negatiivne üleloomulik printsiip või olend, mis on headuse vastand või mis tegutseb Jumala vastu. K. võidakse kujutada dualistlikult, kas Jumala antipoodina (Iraani usundis Angra Manju) või Jumala

loodud ja tema valitsusele alluvana, kellele Jumal on andnud meelevaldalla inimesi eksitada (judaismis, islamis, kristluses saatan). Kurjal on üleloomulikke liitlasi. Inimese päästab õige teadmine heast ja kurjast, usk lunastusõpetusse, ka õige käitumine, puhastumine ja meeleparandus. Kurja eemalepeletamiseks või väljaajamiseks on puhastusriitused. K kiusab ja püüab eksitada tõe teele asunud (kurat kiusas kõrbes Jeesust, demon Māra Buddhat jne). Kurja sümboliseerivad ka kaose ürgkoletised (Ti'āmat, Livjatan/Leviatan, Vritra jt). Loodususundites ei ole hea ja kurja käsitus vastandlikult dualistlik, piirid on hägusad ja segunevad, negatiivsed üleloomulikud olendid (nt Vanapagan) ei ole alati läbinisti kurjad. Vt ka *daemon*, *dualism*, *saatan*.

kuukultus

Ingl **lunarism, moon beliefs**

Sks **der Lunarismus, der Mondglaube**

(1) Traditsionaalkultuurides loodususundiline Maa loodusliku kaaslaste Kuu kummardamine ja tema auks riituste sooritamine.

(2) Polüteismi vorm, kus Kuud peetakse üheks tähtsamaks jumalaks. Tihti on seotud viljakuskultusega. Esineb sagedamini muistse Lähis-Ida usundeis (sumeritel nt jumal Sin). Vt ka *lunarism*.

laama (tb *bla ma* 'kõrgemat ei ole')

Ingl **lama**

Sks **der Lama**

Tiibeti budismis õpetaja, kõrgema munga v vaimuliku tiitel, guru vaste. Vt ka *budism*, *guru*, *munk*.

labürint (kr *Labyrinthos* > ld *labyrinthus* 'eksitavate keerdkäikudega ehitisi')

Ingl **labyrinth**

Sks **das Labyrinth**

Labyrinthos oli kreeka mütoloogias Kreet saarel paiknev keerulise põhiplaani hoone, mille Daidalos ehitas kuningas Minosele, kes hoidis seal vangis koletis Minotaurost ja kust Theseus leidis Ariadne abiga tagasitee. Ilmselt oli müüdi aluseks muistne minoilise kultuuri Knossose palee ja nad hakkasid l-ks kutsuma igasuguseid eksitavate käikudega ehitisi. Kuulsaim ajalooline l. oli Vana-Egiptuse Keskmise riigi ajal Faijumi oasi ehitatud riigi varakamber. Vt ka *mütoloogia*, *müüt*.

lamaism (< *laama*)

Ingl **lamaism**

Sks **der Lamaismus**

Tiibeti budismi vananenud ja ebateaduslik, ka halvustav nimetus. Vt ka *laama*.

legend (ld *legenda* 'lugemiseks määratu')

Ingl **legend**

Sks **die Legende**

Rahvapärime liik, mis kujutab Piibli, apokrüüfide või pühakute elulugude, aga ka teiste religioonide pühade tekstide alusel tekkinud poeetilisi, õpetlikke või seletavaid jutustusi. Müüdi alaliigina on tavaliselt uskumisobjekt. Vt ka *apokrüüf, müüt Piibel, pühak*.

libatsioon (ld *libatio* 'jookohver e kahi')

Ingl **libation**

Sks **die Libation, das Trankopfer, der Weihguss**

(1) Antiikaja, eriti kreeka ja rooma religioonides koos vereohvritega kaasnev vedel ohvriand (vesi, vein, piim v õli), mida valati ohvritalituse algul ja lõpul altari põletatavate ohvriloomade lihale.

(2) Sellest välja kasvanud antiikaja komme alustada ja lõpetada söömaega osa joogist jumalate auks maha valades. Vt ka *ohver*.

linga (snskr *linga* 'meessugutunnus', vrd kr *fallos*, ld *penis*)

Ingl **linga, lingam**

Sks **das Linga, das Lingam**

Hinduismis fallosekujuline sümbol, mis on eriti Šiva kultustes põhiline austusobjekt. L. austamine arvatakse pärinevat Induse kultuurist ja teda kujutatakse tihti koos jooniga (*yōni* 'üsk'), mis sümboliseerivad mees- ja naispooluse lahutamatu terviklikkust, samuti väge, loomist ja vaimset vabanemist. Vt ka *hinduism*.

liturgia (kr *leiturgia* 'avalik teenistus')

Ingl **liturgy**

Sks **die Liturgie, der Gottesdienst**

(1) Algselt Vana-Kreekas jõukatelt kodanikelt riigi heaks nõutud, enamasti rahaliste kulutustega seotud kohustus.

(2) Alates 2.saj ka kultustalituste läbiviimiseks tehtav kohustus.

(3) Alates varakeskajast kreekakatoliku kirikutes, alates 15. saj roomakatoliku kirikus peetav kindla korraga jumalateenistus. Vt ka *kreekakatoliiklus, roomakatoliiklus, kultus*.

logos (kr *logos* 'sõna, kõne; mõiste; mõistus')

Ingl **logos**

Sks **der Logos**

Kristlikus teoloogias inimeseks (s.o Jeesus Kristuseks) saanud Jumala sõna (Jh 1,1; Jh 1,14). Gnostitsismis ja uusplatonismis tähistatakse l-e mõistega ürgjumalust, jumalikku mõistust, Looja vaimset algolemust. Vt ka *gnostitsism*.

loits (vrd kr *horkos* 'loits')

Ingl spell, incantation

Sks der Bannspruch, die Zauberformel, die Inkantation

Eriti traditsionaalkultuurides sageli värsivormilised maagilised lausumised, millega soovitakse millegi teostumist või ärahoidmist. Erineb palvest selle poolest, et loitsija usub vormelit esitades end mõjutavat loitsimisobjekti. Nõidumisel on loitsuna kasutatud ka kristlikke palveid (palveloits). Vormi poolest eristatakse veel jutustavaid l-e (arhetüüpse situatsiooni esitamisega soovitakse mõjutada analoogilist olukorda), sünnil-e (kõneldakse sellest, kuidas see, mida tahetakse mõjutada, on alguse saanud) ja manal-e (kurja kõnetamine). Funktsiooni poolest eristatakse puhastavaid ehk eemaldavaid, muundavaid ja needvaid ehk manavaid l-e. Vt ka *eksortsism, maagia, mantra, palve*.

loodususund

Ingl primitive religions, nature worship, aboriginal beliefs

Sks die Naturreligion, Pl die primitiven Religionen

Traditsionaalkultuurides olemasolev jumalausundieelsete uskumuste süsteem, mida uurivad etnoloogia ja kultuuriantropoloogia. L on suuremal või vähemal määral ühel ajal animatistlik, animistlik, fetišistlik, totemistlik, manistlik jne. L-s on ülekaalukalt esindatud maagiline käitumine ja religioosse käitumise algmed ilmnevad vaid sedavõrd, kui palju avaldub l-s tärkava jumalausundi algmeid. Varem nimetati l-t primitiivusundiks, nüüd nimetatakse valdavamalt traditsionaalkultuuri usundiks. Vt ka *animatism, animism, esivanematekultus, fetišism, maagia, totemism*.

loomade isand/emand

Ingl master/matron of animals, the Lord of the animals

Sks der Herr/die Herrin der Tiere

Esiaja ja loodususundilistes jahikultuurides uskumus loodusvaimust või loomast, kes valitseb mingi loomaliigi üle ja kellelt kütt peab jahihõnne paluma. Kujutatakse kas tavatu suuruse või värviga, vahel ka antropomorfse või inimkeha ja looma peaga olevusena. Tõenäoliselt on jahiloomaperemehi kujutanud Lõuna-Prantsusmaa ja Hispaania hilispaleoliitilised asukad Madeleine'i ajastu kuulsatel koopamaalingutel. Vt ka *haldjas, loodususund, vaim..*

lunarism (ld *lūna* 'kuu')

Ingl lunarism, moon beliefs

Sks der Lunarismus, der Mondglaube

Vt kuukultus.

luterlus (< Martin Luther)

Ingl lutheranism

Sks die lutherische Kirche, das Luthertum, der Lutheranismus

16.saj esimesel poolel Saksamaal tekkinud ja kiiresti eriti Põhja-Euroopas levinud suurim protestantlik usuvool, millele pani aluse Martin Luther (1483-1546). L. alguseks loetakse 31.okt 1517 Lutheri 95 teesi Wittenbergi toomkiriku uksele naelutamist, milles ta pani kahtluse alla roomakatoliku õpetuse, mitmed kombetalitused ja väärnähted (patukustutuskirjade e indulgentside müümise). L. õpetuslikud alused on Piibli VT ja UT, apostlik, Nikaia ja Athanasiuse usutunnistus, Augsburgi usutunnistus ja luterlikud usutunnistuskirjad, samuti Porvoo deklaratsioon. L. põhiseisukohad on: (1) Piibli õpetus on usulise tõe ainus allikas, (2) inimene saab õndsaks vaid usu kaudu Jumalasse ja Jeesusesse Kristusesse, selleks ei ole tarvis kirikut ega paavsti, (3) Piiblit peab saama lugeda ja jumalateenistust pidada emakeeles, (4) sakramente on vaid kaks (ristimine ja armulaud), lisaks on rida kiriklikke talitusi (piht, leer, laulatus, pühitsemised, ordinatsioon ja matus). Vt ka *roomakatoliiklus, protestantlus, reformatsioon*.

maagia (kr *mageia* 'nõidumine')

Ingl **magic**

Sks **die Magie, der Zauber, das Zauberwesen**

Ürgaja usunditest pärinev loodususundiline riituslik käitumine, mille eesmärk on soovitava tulemuse saavutamiseks teatud talituste (taigade) ja loitsude abil mõjutada üleloomulikke jõude. Erinevalt religioosest käitumisest usub maagilises talituses osaleja, et ta suudab üleloomulikke jõude suunata ja valitseda. Ka paljud religioossed riitused on algselt olnud maagilise tähendusega. Eristatakse analoogiam-t ja kontagiooset m-t. J. Frazeri algupärateooria järgi on maagia olnud ürgseim usundivorm; religioon olevat tekkinud nn. maagia pankrotina. Vt. ka *analoogiamaagia, kontagioosne maagia, loits, religioon, riitus*.

maania (kr *manīa* 'hullus')

Ingl **mania**

Sks **die Manie, der religiöser Wahn**

Eriti müsteeriumiusundites (nt vanakreeka Apolloni ja Dionysose kultustes) tekkiv eriline psüühiline hootine seisund, milles olija tundub olevat ootamatult hullunud. M. seisundis inimene võib prohvetlikult ennustada, rääkida võõrastes keeltes, saavutada ootamatu kunstiaande, aga ka käituda vägivaldselt või ilmutada suurt seksuaalset võimekust. M. seisundist väljumise järel tehtut ei mäletata. Vt ka *ekstaas, entusiasm, glossolaalia, inspiratsioon, müsteerium, müstika, prohvet, püütia*.

mahajaana (snskr *mahāyāna* 'suur sõiduk')

Ingl **Mahayana**

Sks **der Mahayana**

Indias ajaarvamise vahetusel tekkinud budismi vool, mis rõhutas Buddha

õpetuse universaalsust ja taunis konservatiivset budismi e hinajaanat. M-s on tähtis *bodhisattva* e hüvesõber, kes loobub virgumise lävel nirvaanast, kuni pole aidanud sinna ka teised olendid. Varases m-s tekkisid mitmed filosoofilised koolkonnad. M. alustekstideks on suutrad, millest üks mõjukamaid on „Bodhitšarāvātāra“. Hilism-st kasvas välja omaette suunana vadžrajaana e budistlik tantrism. M. mütoloogias kujunes välja rikkalik buddhade ja bodhisattvate panteon, keda rahvalikus budismis kummardatakse jumalustena. M. on suurima budismi koolkonnana levinud Hiinas, Koreas, Jaapanis, Vietnamis, Tiibetis, Mongoolias, aga ka Venemaal Burjaatias, Tõvas ja Kalmõkkias. Vt ka *bodhisattva*, *buddha*, *Buddha*, *budism*, *hinajaana*, *suutra*, *tantrism*, *vadžrajaana*.

Mahdi (ar *mahdī*) 'üks/ainus juhataja/juhtija')

Ingl **Mahdi**

Sks **Mahdi**

Islami eshatoloogias ette kuulutatud lunastaja, kes saabub ja valitseb enne viimset kohtupäeva ja taastab õigete usklike valitsuse. Šiiidid usuvad, et M. on juba sündinud ja ootab oma aega, sunniidid usuvad seda kõike tulevikus toimuvat. M-d mainitakse Koraanis ja hadithis. Ajaloos teatakse mitmeid end M. kuulutanuid, kuulsaim neist on Sudaanis nn M. riigi loonud ja 1885.a. Briti vägede üle võidu saanud mässujuht Muhammad Ahmad. Vt ka *eshatoloogia*, *islam*, *hadith*, *Koraan*, *sunniidid*, *šiiidid*. Vrdl ka *messias*, *prohvet*.

Maitreya (snskr *maitreya* 'sõbralik') boddhisattva

Ingl **Maitreya**

Sks **Maitreya**

Mütoloogiline boddhisattva, kellest tulevikus saab järgmine buddha ja keda tunnustavad peaaegu kõik budismi voolud. Ka Buddha on ennustanud M. tulemist. Mütoloogiliselt asub M. ühes taevadest, nn Tušita taevas, kus ootab oma aega, et laskuda inimeste maailma. Kunstiliselt kujutatakse M-t euroopalikul viisil troonil istuvana, mitte lootoseasendis või külili nagu Buddhat. M. kultus on eriti levinud Sise-Aasias. Vt ka *boddhisattva*, *buddha*, *Buddha*, *budism*, *mütoloogia*.

mana (melan *mana* 'vägi')

Ingl **mana** (means *power*)

Sks **das Mana**

Esemeid, nähtusi ja olendeid täitev vägi. Termin tuli teadusse R. Codringtoni vahendusel. M-t on peetud animatistliku ürgusundi jäänuseks. Sageli kujutletakse ebaisikulisena, Okeania jt traditsionaalkultuuride usundeis võib olla ka isikuline (pealiku m, eseme m). M on tavaliselt uinavas, latentses olekus ja aktualiseerub vastavalt olukorra tähtsusele. Sotsiaalselt kõrgemal positsioonil seisval isikul on rohkem m-t kui madalamal. Tugeva m-ga inimene ei nakatu

kergesti tabu rikkumisest. Vt ka *nuumen, orenda, tabu, vägi*.

mandala (snskr *mandala* 'ring')

Ingl **mandala**

Sks **das Mandala**

Budismis ja hinduismis ringikujulise põhiplaaniga tavaliselt kahemõõtmeline ja mitmevärviline sümboldiagramm, mida kasutatakse rituaalides ja mõtluses. M. sümboliseerib maailmakõiksust ja Buddha eri aspekte. Eriti palju kasutatakse vadžrajaanas. Pärast m. valmisaamist pühitakse m. taas kokku, et näidata kõige oleva kaduvust. Vt ka *budism, Buddha, hinduism, meditatsioon, rituaal, vadžrajaana*.

manihheism (< Mani), ka **manilus**

Ingl **Manichaeism**

Sks **der Manichäismus**

Sünkretistlik religioon, mille looja oli 3.saj. pärslasest õpetaja Mani. M. sisaldas elemente zoroastrismist ja erinevatest gnostitsistlikest õpetustest. M. oli levinud Rooma impeeriumi idaosas ja Pärsias kuni 5.saj-ni. Varakristlikud autorid pidasid m-ga teravat teoloogilist väitlust. Vt ka *gnostitsism, sünkretism*.

manism (ld Pl *manes* 'lahkunute hinged')

Ingl **manism, cult of ancestors, ancestor worship**

Sks **der Manismus, der Ahnenkult, die Totenverehrung**

(1) esivanematekultuse sünonüüm. M. on eriti oluline osa Vana-Rooma, Okeania ja Kaug-Ida religioonides.

(2) algupärateooria, mille järgi esivanematekultus oli vanimaks ürgusundiks. Vt ka *esivanematekultus*.

mantika (kr *mantikē* 'ennustuskunst', vrđl ld *divinatio*)

Ingl **divination**

Sks **die Divination, die Mantik**

Kreeka ja rooma usundis selgeltnägemine ja ennustamine. Otsene m. põhines ekstaasil (nt Trooja sõja loost tuntud Kassandra ennustused) ja unenäol, kaudne m. ennete tõlgendamisel, oraaklil ja astroloogial. Kreekas olid lugupeetud mõlemad m. liigid ja seal oli mitu kuulsat oraaklipaika. Rooma mantikas oli hinnatum pigem kaudne m. ja ennete või ohvriloomade põhjal ennustamine. Ka divinatsiooni sünonüüm.

Vt ka *augur, divinatsioon, ekstaas, haruspeks, oraakel*.

mantra (snskr *mantra* 'mõttevahend')

Ingl **mantra**

Sks **das Mantra**

India usundeis (hinduistlikus ja budistlikus tantrismis) võluvormel, milles peitub jumalik vägi ja mille kordamisel saavutab inimene üleloomuliku väe, nt *om mani padme hum* lamaistliku palvevormelina. Vt ka *loits, tantrism*.

marksistlik religioonikäsitus

Ingl **marxist study on religion**

Sks **die marxistische Religionslehre > die marxistische Religionskritik**

Materialistlik ja võitlev-ateistlik vool kultuuriantropoloogias. Tähtsamad esindajad on Karl Marx, Friedrich Engels ja Vladimir Lenin. M.r-e järgi on religioon ühiskondliku teadvuse vorme ja lõppkokkuvõttes inimese materiaalse olemise, ühiskonna majandusliku struktuuri peegeldusi. F. Engels määratles "Anti-Dühringis" religiooni kui inimesi igapäevaelus valitsevate jõudude fantastilise peegelduse inimeste peades, reaalse maailma moonutatud kajastuse. K. Marx leiab "Teesides Feuerbachi kohta", et religiooni loob nn maise aluse võõrandumine, iseseisvumine, kuna see maine alus on lõhestatud ja iseendaga vastuolus. Religioonil pole iseseisvat ajalugu, ta on inimkonna ajaloo moonutatud peegeldus ("Saksa ideoloogia"). Religioonil on (1) psühholoogilised juured – hirm ja jõuetus tunnetamatu ees, ning (2) sotsiaalsed juured – ekspuuteeritavate jõuetus ekspuuteerijate ees. See jõuetus loobki tegelikkuse moonutatud peegelduse. V. Lenini järgi on religioon vaimse rõhumise relv valitsevate klasside käes hoidmaks vaos rahvahulki. Klasside-eelse ühiskonna religioon on seevastu inimestevaheliste ning inimese ja looduse vaheliste suhete materiaalse piiratuse peegeldus, olles tingitud tootlike jõudude madalast arengutasemest (K. Marx, Kapital). Religiooni ajalugu tuleb uurida selleks, et paljastada religioon kui vaimse rõhumise vahend, leida tema juured, et need likvideerida. Seega on marksistliku religiooniteaduse ülesandeks ateistlik propaganda. Klasside-eelse ühiskonna ja varajase klassiühiskonna usundite põhjalikuma etnoloogilise uurimise katse on L. H. Morgani evolutsionistlikust teooriast lähtudes teinud F. Engels ("Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine"). Vt ka *ateism, etnoloogilised usunditeooriad*.

masdaim (< Ahura Mazda)

Ingl **masdaim**

Sks **der Masdaimus**

Vanapärsia tulekummardajate religiooni zoroastrismi sünonüüm. Nimetus tuleb m-i headuse jumala Ahura Mazda (tuntud ka kui Ormuzd) nimest. Vt ka *zoroastrism*.

mastaba (ar *mastaba* 'pink, pingikujuline')

Ingl **mastaba**

Sks **die Mastaba**

Vana-Egiptuses Vana riigi perioodil piklik madal lubjakivist laotud längseinte ja lameda katusega suursuguste isikute matuserajatis, mille maapealses osas asus

ohverduskabel, maaaluses aga hauakamber sarkofaagiga. Vt ka *matmiskombestik, muumia, sarkofaag*.

matmiskombestik

Ingl **burial customs**

Sks **die Bestattungsgebräuche**

Osa surmaga seotud riitusi kui laiba eriline kohtlemisviis. M tekkis ilmselt koos religiooniga; arheoloogiliselt on täheldatav juba neandertallastel Moustier' ajastul 40–30 tuhat a tagasi. M-u juuri on otsitud hügieenivajadustest, peitmis- või säilitusinstinktist jne. Kiviaegsed matused olid reeglina laibamatused. Protoeuroopa hõimud matsid hilisneoliitikumis oma surnuid megaliitilistesse hauaehitistesse. Põletusmatus ilmus varajasel metalliajastul ühes leviva ettekujutusega hinge siirdumisest taevasesse teispoolsusesse ning ülijumalausundiga seotud tule- ja päikesekultusega. S. Tokarev eristab 2 põhilist m-u suundumust: (1) laiba peitmine säilitamisega kuni mumifitseerimiseni; (2) laiba peitmine säilitamiseta mahamatmisest kuni põletuseni. Viimane suundumus on olnud levinum, mistõttu võib pigem toetada preanimistlikku teooriat m-u tekkimise kohta hirmust "elava laiba" taasilmumise ees; see hirm põhjustas ilmselt üha tõhusamate matmisviiside väljamõtlemise. Vt ka *homo religiosus, megaliitehitised, preanimism, surm, teispoolsus*.

meditatsioon (ka **mõtlus**) (ld *meditatio* 'mõtisklus')

Ingl **meditation**

Sks **die Meditation**

Hardumusele, enesesse või üleloomulikkusesse süüvimisele kalduvates religioonides eriline askeesitehnika, mille eesmärgiks on Jumaluse või jumalaga tunnetamise või kokkusulamise müstilise kogemuse saavutamine (nt mõned kristlikud, islami ja hinduistlikud voolud), enese kohta tõe otsimine maailmavaimuga ühinemiseks (hinduism), kannatuse põhjuste ja kannatusest vabanemise teede otsimine ümbersünniahelast vabanemiseks (budism) või üleloomulike võimete omandamine (hinduistlik või budistlik tantrism). L.Mäll soovib eriti budistliku meditatsiooni kohta kasutada sõna 'mõtlus'. Vt ka *askees, budism, hinduism, islam, kontemplatsioon, müstika, sufi, tantrism*.

meel (snskr *citta*)

Ingl **mind, psyche, mentality**

Sks **die seelische Verfassung, der geistige Zustand**

Linnart Mälli pakutud eestikeelne sobivaim vaste sanskritikeelsele mõistele *citta*, mis tähendab inimteadvuse üldist aktiivseisundit ehk psüühikat.

megaliitehitised (kr *megas* 'suur' + *lithos* 'kivi')

Ingl **megaliths**

Sks **die Megalithen**

5.-3. at eKr pärinevad hiiglasuurtest kiviplaatidest ja -sammastest ehitised Lääne-Euroopas, mille on rajanud protoeuroopa hõimud. M-d jagunevad põhiliselt kolme liiki: (1) *dolmen* (keldi 'kivilaud') – kiviplaatidest maapealne hauaehitis, nn surnumaja, eriti levinud Saksamaal ja Lõuna-Skandinaavias; (2) *menhir* (keldi 'pikk kivi') – esivanemate-, viljakus- ja päikesekultuslikud raidmärkidega kivisambad, eriti levinud Bretagne'is ja Briti saartel; (3) *kromlehh* (keldi 'kiviring' – ringikujuline kivisammastest haua- ja kultusehitis, eriti on tuntud Stonehenge'i k Inglismaal. M-i võtsid hiljem kasutusele keldi preestrid – druiidid. Eksiarvamus, et m-d on rajatud keltide endi poolt, oli levinud 17.–19. sajandil, kuid on leidnud kõlapinda ka tänapäeva esoteerikute poolt. Vt ka *druiidid*, *esoteerika*, *matmiskombestik*.

menhir

Ingl **menhir**

Sks **der Menhir**

Vt *megaliitehitised*.

messias (hbr *mašiah* 'salvitu')

Ingl **Messiah**

Sks **der Messias**

Lunastusreligioonides tulevikus oodatav taevast tulev päästja, jumalariigi tooja maa peale. Algul juutidel preesterliku salvimisega pühitsetud kuningas, alates 6. sajandist eKr oodatud Taaveti soost kuningas, kes pidi taastama juutide kuningriikluse. Kristlased peavad m-eks Jeesus Kristust, kes on oma ristisurmaga maailma lunastanud ja kelle taastulemisega algavad viimsed sündmused. M. ootavad Mahdi isikus šiiidid, samuti zoroastristid. Vt ka *eshatoloogia*, *kristlus*, *Mahdi*, *soterioloogia*, *šiiitlus*, *zoroastrism*.

metempsühhoos (kr *metempsychosis*: *meta-* + *en* 'sees, sisse' + *psychē* 'hing')

Ingl **metempsychosis**

Sks **die Metempsychose**

Õpetus hingede rändamisest ja ümbersünnist, eriti hellenismi gnostitsistlikes õpetustes. Vt ka *gnostitsism*, *hing*, *reinkarnatsioon*, *sansaara*.

metropoliit (kr *mētropolitēs* 'emalinna oma')

Ingl **Metropolitan**

Sks **der Metropolit**

(1) Kreekakatoliku autokefaalsete kirikute kõrge vaimuliku aukandja tiitel, patriarhist järgmine.

(2) Kirikulooliselt vana- ja keskajal pealinna piiskop.

(3) Roomakatoliku kirikus kirikuprovintsi kõrgeima vaimuliku ametinimetus.

Vt ka *autokefaalne*, *kreekakatoliiklus*, *piiskop*, *roomakatoliiklus*.

mihrab (ar *mihrāb* 'lahinguväli')

Ingl **mihrab**

Sks **der Mihrab**

Islamiusu palvetamispaik mošees - Meka poole suunatud poolringikujuline nišš imaamile palvetamiseks. Äraseletatult: koht, kus palve abil võidelda saatanaga. Vt ka *imaam, islam, mošee, saatan*.

millenarianism (ld *millenārius* 'tuhandeline')

Ingl **millenarianism**

Sks **der Millenarianismus**

(1) Hiliasmis e kiliasmis sünonüüm.

(2) Kristlaste seas maailmalõpule eelneva tuhandeaastase rahuriigi ootus, mis on olnud eriti levinud keskajal 1000. ja hiljaaegu 2000. a eel. Vt ka *hiliasm*.

minarett (hisp *minarete* < ar *manārat* 'tuletorn')

Ingl **minaret**

Sks **das Minarett**

Islamis mošee kõrval asetsev torn, mille rõdult kuulutaja (muezzin) kutsub usklikke viis korda ööpäevas palvele. Vt ka *islam, mošee, muezzin*.

minbar (ar *minbar* 'tõusmise paik')

Ingl **minbar**

Sks **das Minbar**

Islamiusu mošees kantslitaoline tornikestega kõrgendik, kus imaam loeb pühakirja, jutlustab ja kuulutab teateid. Vt ka *imaam, islam, mošee*.

misjon (ld *missiō* 'saatmine, lähetamine')

Ingl **mission**

Sks **die Mission**

Usulevitamine, sellisena oma usundit ainuõigeks pidava usuorganisatsiooni tegevus. M-töoga tegelesid juba antiikajal hellenistlikud müsteeriumiusundid, Rooma riigi ajal mitraism ja manilus, mingil määral judaism, keiser Ašoka ajal ka India budism. Süstemaatiline rahumeelne misjon sai alguse kristluses eriti apostel Pauluse tegevusega. Vägivaldne m-tegevus algas 7.saj islami levitamisega araablaste poolt, kellelt see levitamisviis võeti üle kristlaste poolt. Keskaja kristluses oli erilise misjoneeriva tähtsusega vägivaldne ristisõdade ajastu. Uusaegne läbimõeldud m-tegevus tekkis 16.saj koos jesuitide ordu tegevusega ja hoogustus eriti 19. ja 20.saj, nüüd juba Euroopa m-ühingute tegutsemisega mittekristlaste juures.

Vt ka *budism, islam, judaism, kristlus, manilus, müsteerium*.

missa (ld *missa* 'ärasaatmine' < *mittere* 'saatma')

Ingl **mass**

Sks **die Messe**

Siin: (1) roomakatoliku kiriku armulauaga jumalateenistus, ajalooliselt tuleneb jumalateenistuse lõpuvormelist *Item missa est* 'Sellega olete ära saadetud'.

(2) tänapäeval mõnikord kasutatav ka luterliku armulauaga jumalateenistuse kohta. Vt ka *roomakatoliiklus, luterlus*.

moirad (kr *moira* 'osa, saatus')

Ingl **moiras**

Sks **die Moiren**

Kreeka saatusejumalannad - Zeusi tütred, keda kujutleti vanade naistena. Sagedamini mainitakse neist kolme: Klotho ketras elulõnga, Lachesis määras lõnga pikkuse ja Atropos lõikas katki. M-del kui saatusejumalannadel on proto-indoeuroopa ühisusundi maailmavaate algupära: nt rooma usundi analoogid olid parkad, muinaspõhja usundis olid saatusejumalannadeks normid. Vt ka *nornid*.

mokša (snskr *mokša* 'vabanemine; ka orgasm')

Ingl **moksha**

Sks **das Moksha**

India õpetustes mõiste, mis tähistab vaimse tee ülimate eesmärki – vabanemist sansaarast. M-ni jõutakse mõtluse, jooga, askeesi jms abil. Hinduismis on m. aatmani äratundmine, et ta on brahmaniga üks, džainismis on m. vabanemine karma viljadest, budismis on m. nirvaana saavutamine. Vt ka *aatman, askees, brahman, budism, džainism, hinduism, jooga, karma, nirvaana, sansaara*.

monism (kr *monos* 'ainus')

Ingl **monism**

Sks **der Monismus**

(1) Maailmavaade, et maailmal on vaid üks sõltumatu alge (kas materiaalne või vaimne).

(2) Religiooniteaduses liik religioone, milles isikulise jumala mõiste on sekundaarne, ent primaarne on mingi ebaisikuline vägi, otsekui looduseaduse analoog (nt taoismis ja konfutsianismis dao, hinduismi filosoofilistes vooludes brahman). Vt *brahman, dao*.

monolatria (kr *monos* 'ainus' + *latreia* 'austamine')

Ingl **monolatry**

Sks **die Monolatrie**

(1) Üheainsa jumala kummardamine teiste kõrval, selle oma ainsaks pühendumisobjektiks väljavalimine (nt hinduismis šivaism või visnuism). Vt ka *hinduism*.

(2) Monoteismi sünonüüm. Vt ka *monoteism*.

monoteism (kr *monos* 'ainus' + *theos* 'jumal')

Ingl **monotheism**

Sks **der Monotheismus, der Eingottglaube**

Usk ainujumalasse, kes eitab leppimatult teiste jumalate olemasolu. Eriti evolutsionistlike religiooniteooriate järgi jumalasu hiliseim vorm, mis on välja kasvanud polüteismist. Puhast m-i leida ei õnnestu. Monoteistlikul Jumalal on tavaliselt teistest üleloomulikest olenditest kaaskond (nt *inglid*), keda ta ise on loonud, kes on temalt funktsioonid saanud ja kes talitlevad tema juhtimise all (W. Schmidt). Ka Jumala antipood (nt saatan) on tema loodud, tema vaenlaseks saanud ja tulevikus hukkamisele määratud. Monoteistlikul Jumalal võib olla *hüpostaase* (Kristus, Püha Vaim) ja *atribuute* (vägi, kõikteadmine). Tuntuimad monoteistlikud religioonid on judaism, kristlus ja islam. Vana-Egiptuses tegi vaarao Ehnaton katse kehtestada päiksejumala Atoni monoteistlikku kultust. Üks usundiloolisi algupärateooriaid on ürgmonoteism. Vt ka *atribuut, hüpostaas, ingel, Issand, Jumal, jumalus, polüteism, ürgmonoteism*.

moslem, ka **muslim** (ar *muṣlīm* 'Jumala tahtele alistunu')

Ingl **moslem, muslim**

Sks **der Moslem/Muslim**

Islamiusuliste enesenimetus. Vt ka *džihaad, hedžra, islam, Koraan, mošee*.

mošee (ar *masjid* 'pühapaik')

Ingl **mosque**

Sks **die Moschee**

Islami usundi pühakoda, koguduse ühise palvetamise koht. Kõige tähtsam ja suurem m. maailmas on Masjid al-Ḥarām muslimite pühas linnas Mekas. M-teenistused toimuvad moslemitel reedeti. Vt ka *imaam, islam, mulla, muezzin*.

muezzin (ar *mu'adhdhin* 'kuulutaja, hõikaja')

Ingl **muezzin**

Sks **der Muezzin**

Islami vaimuliku abiline, kes kuulutab uskliketele mošee tornist ehk minaretist palve algust ja kutsub reedeti pühakotta ühispalvele. Vt ka *imaam, islam, mošee, mulla*.

mufti (ar *muftī* 'seadusetundja')

Ingl **mufti**

Sks **der Mufti**

Islami teoloog ja seadusetundja, kellel on õigus tõlgendada Koraani, püha pärimust ja sellele tuginevat õigussüsteemi ning olla usuküsimustes kõrgeim kohtunik. Vt ka *islam, Koraan, hadith, sunna, šariaat*.

mulla (trg, prs, ur *molla* < ar *mawlā* 'õpetlane')

Ingl **mullah**

Sks **der Mullah**

Islami vaimulik, õpetlane, ka kogukonnavanem. Vt ka *imaam, islam*.

munk (keskaja sks *monk* < kr *monachos* 'üksiklane')

Ingl **monk**

Sks **der Mönch**

Usulistel põhjustel kloostrikogukonda või üksildusse tagasitõmbunud mees, kes on andnud kasinus-, karskus- ja vaesustootuse. Vt ka *abt, askees, eremiit, klooster, nunn*.

muumia (prs *mum* 'vaha')

Ingl **mummy**

Sks **die Mumie**

Erilise menetluse e palsameerimise (ka mumifitseerimise) abil kõdunemise vastu kaitstud surnukeha. Ülikute surnukehade palsameerimine oli vanaajal levinud Vana-Egiptuse matmiskombestikus, aga ka muistses Peruus. Sõna m. tekkis pärast 525.a. e.m.a., kui Egiptus vallutati pärslaste poolt. Vt ka *matmiskombestik*.

muusad (kr Pl *musai*)

Ingl **the Muses, the Nine**

Sks **die Musen**

Vanakreeka usundis ja mütoloogias üheksa kunste ja teadusi kaitsvat jumalannat, Zeusi ja mälujumalanna Mnemosyne tütreid. Vanaajal kuulsates pühamutes säilitatud kunstikogude järgi on hilisemate aegadel kunsti- ja muinsuste kollektsioonid saanud nimetuse 'muuseum' (kr *muuseum*).

märter (kr *martys* 'tunnistaja'; ld *martyr* 'usutunnistaja')

Ingl **martyr**

Sks **der Märtyrer, die Märtyrerin**

(1) Laiemas tähenduses M-i mõistet ei tunta loodususundeis ega usuliselt tolerantsetes religioonides. usukangelane, kes tunnistab vaenlase ees oma usutõdesid lõpuni, olles valmis nende eest surema.

(2) Kitsamas tähenduses varakristlik usutunnistaja, kes keeldus tunnustamast Rooma riigiusundit ja ohverdama keisri *genius*'e ees. Olles kindel oma usus ja veendunud lunastuses, olid m-d valmis vastu võtma piinarikka surma. Paljud m-d tunnistati kreeka- või roomakatoliku kiriku poolt pühakuks (ld *sanctus*) ja õndsaks (ld *beatus*). Katoliiklikud kalendripäevad (märtripäevad) tähistavad nende surmapäevi kui uuele elule sündimise päevi. Ka eesti rahvakalendris on katoliiklikust ajast säilinud neid mitu, nt jüripäev, lauritsapäev, mihklipäev, toomapäev jt. Märtrite (pühakute) säilmeid austatakse ja kummardatakse katoliiklikes maades reliikviatena. Vt ka *genius, pühak, reliikvia*.

müsteerium (kr *mystērion* 'saladus')

Ingl **mystery**

Sks **das Mysterium**

Salajane usukultus, millest tohtisid osa võtta ainult pühendatud. Traditsionaalkultuurides olid m-i eelkäijateks meesteliitused, mõnel pool ka naisteliitused toimetatavad initsiatsiooniriitused või muud salakultused, mille nägemine oli mittepühendatule tabu. Eriti tuntud on antiikmaailmast Eleusise, Attise, Isise, *Magna Mater*'i m-id, mis olid seotud enamasti viljakusriitustega. Vt ka *hieros gamos*, *initsiatsioon*, *riitus*, *salaliidud*, *tabu*.

müstika (kr *ta mystika* 'salapärased asjad')

Ingl **mysticism**

Sks **der Mystik**

Religioosne vagadus rõhuasetusega sisemistele elamustele; religioosne elamisviis ei tugine dogmadele ega riitustele, vaid üleloomulikuga ühendust taotlevatele elamustele. M-ga on enamasti seotud askees. Tavaliselt mõistetakse m-t kui Jumalaga ühtesulamist (panteistlik m), mõnikord ka millegi sellise otsimist, mis inimest Jumalast eristab (teistlik m). Islamis on m levinud sufismina, India kultuuriruumis hinduistliku ja budistliku tantrismina, kristlik m on olnud populaarne Hommikumaa kirikutes, keskajal ka roomakatoliku kirikus, juudi m-st on tuntud eriti teosoofiline m ja hassidismi voolud. Vastavalt psühholoogilisele suunitlusele eristatakse ka intellektuaalset ja tundem-t. Vt ka *askees*, *müstitsism*, *sufism*, *tantrism*, *teosoofia*.

müstitsism

Ingl **mysticism**

Sks **der Mystizismus**

Maagilise või ennustusliku kallakuga harrastuste (astroloogia, numeroloogia, spiritism jne), samuti selliste uusajal tekkinud õpetuste koondnimetus, mis pretendeerivad lihtsurelike eest varjatud absoluutsete tõdede omamisele (roosiristlus, teosoofia, antroposoofia, ufoloogia jne). M- i ei tohi ära segada müstikaga. Vt ka *antroposoofia*, *esoteerika*, *müstika*, *spiritism*, *teosoofia*.

mütoloogia

Ingl **mythology**

Sks **die Mythologie**

(1) Etnose või kultuuri usundi müütide kogum (nt irokeesi m, kreeka m) või sisult ühte ja samasse tüüpi kuuluvate müütide kogum (nt loomismüüdid, veeuputusmüüdid jne).

(2) Teadus müütidest ja nende algupärasest. Tekkis juba Vana-Kreekas. Müütide tekkele on püütud leida väga erinevaid seletusi: ajaloolised prototüübid (vt *euhemerism*), ajaloosündmuste allegooriline seletus, loodusnähtustest põhjustatud elamused, metafooride vääritimõistmine ürgkeeltes e "keelte

haigus" (M. Müller), seksuaalsete ürgmälestuste tõrjumine alateadvusse (S. Freud), kollektiivse alateadvuse arhetüübid (C.G. Jung), eelloogiline mõtlemine (L. Lévy-Bruhl), inimaju kahendsüsteemiline tööprintsip e binaarne opositsioon (C. Lévi-Strauss), hirm loodus- ja jõuetus ühiskonnaähtuste ees (marksism) jne. On ka arvatud, et müüdid on tekkinud ühes keskus ja levinud sealt laiali (nt difusionistlik panegiptism). Ükski müüdisetetus ei ole absoluutne. M arenemisele on alates 19. sajandi keskpaigast suurel määral kaasa aidanud etnoloogilised ja arheoloogilised avastused. Võrdleva m-teaduse allikaiks on ka võrdlev keeleteadus ja võrdlev religiooniteadus. Vt ka *müüt*.

müüt (kr *mythos* 'sõna, jutt')

Ingl **myth**

Sks **der Mythos**

(1) Religioosse pärimuse liik, mis muistse inimese mõtlemise baasil seletab jumalate, maailma ja inimese tekkimist, kulgemist ja saatust. Eristatakse loomism-e, viljakusm-e, loodusm-e, sotsiaalm-e, suguharum-e, veeuputusm-e, aitioloogilisi m-e, teispoosusem-e, eshatoloogilisi m-e jt. Uku Masing on defineerinud: m on primitiivse (usundi)teaduse hüpotees ja tema iseloom tuleneb ürginimese mõtlemisest.

(2) Religiooni komponent kui riituse loomulik kaaslane – püha sõna püha toiming juures. M ja riitus on tekkinud usundis enam-vähem ühel ja samal ajal, nad on tihedalt põimunud ja täiendavad teineteist.

(3) Mõnel ajastul ühiskonnas laialt levinud ideoloogia, eksiõpetus või käibetõde, mis on/oli muutunud argimõtlemise lahutamatuks osaks (nt UFO-d inimkonna päästjaina, kommunism kui inimkonna helge tulevik, füüreri eksimatu instinkt jne). Vt ka *alcheringa, arhetüüp, astraalmütoloogia, binaarne opositsioon, euhemerism, kollektiivne alateadvus, legend, mütoloogia, riitus*.

nahualism (austr *naualli* 'varjatu')

Ingl **nagualism**

Sks **der Nagualismus**

(1) Traditsionaalkultuurides esinev uskumus inimese hinge eksisteerimisest kindla looma kujul. Kui see loom sureb, hukub ka inimene.

(2) Tonalismi varajasem sünonüüm.

Vt ka *animalism, tonalism, totemism*.

nirvaana (snskr *nirvana* 'vaibumine')

Ingl **nirvana**

Sks **das Nirvana**

Budismis inimese kõrgeim eesmärk – vabanemine ümbersünniahelast (*sansaara*) ja kannatusest e ahistusest (*dukkha*). N saavutatakse ihade, soovide, vihkamise, uhkuse ja nõmeduse ületamise kaudu. N ei ole aegruumiliselt lokaliseeritav, mõistuse ja kogemusega tunnetatav ega ka defineeritav. Sellisena

on n transtsendentne seisund. Mõistele *nirvaana* leidis sobivaima eestikeelse tähenduse 'vaibumine' Linnart Mäll. Vt ka *sansaara*.

nornid (v-skand)

Ingl **norns**

Sks **die Nornen**

Vanaskandinaavia mütoloogias saatusejumalannad. Tähtsaimad n. on kolm neidu nimega Urdr, Verdandi ja Skuld, kes määravad inimestele nende eluea pikkuse, nad istuvad maailmapuu juurte all kaevu juures; teised n., kes jagunevad headeks ja halbadeks, tulevad vastsündinule tema saatust määrama. Vt ka *moirad*.

noviits (ld *novīcius* 'ustulnuk' < *novus* 'uus')

Ingl **novice**

Sks **der Novize/ die Novizin**

Siin: kloostri v kinnises usuühingus (nt müsteeriumiusundis v ordus) prooviajal olev noorliige, kes pole veel andnud täisliikme (munga, nunna, müsti) töötust. N-aeg võis olla mõnel juhul koguni eluaegne, ent võidi ka täisliikmete poolt katkestada ja n. välja heita, kui ta ei sobinud mingil põhjusel usuühingusse.

Vt ka *klooster, munk, nunn, müsteerium, ordu*.

nunn (amh *nonna* 'puhas')

Ingl **nun**

Sks **die Nonne**

Kloostrikogukonda või üksildusse usulistel põhjustel tagasitõmbunud naine, kes on andnud kasinus-, karskus-, vaesus- ja neitsilikkusetöötuse. Vt ka *askees, eremiit, klooster, munk*.

numen (ld *nūmen* 'jumalus, märguanne, jumalik tahteavaldus, jumalik vägevus'; < ka *nuere* 'liikuma panema')

Ingl **numen**

Sks **das Numen**

Mõiste Rooma religioo nist, kuhu on ilmselt pärandunud arhailisest usundikihist. Üleloomulik ebaisikuline printsiip, mille nähtumus on hoomamatu ja olemus tõlgendamatu. Usundilooliselt on samastatav animatistliku väega, jumalausundeis muutunud jumaliku väena jumaluse või Jumala atribuudiks. Vt ka *animatism, atribuut, dünamism, mana, vägi, üleloomulik*.

ohver (ld *offerre* 'ette panema, pakkuma' > sks *Opfer*; vrd ld *sacrificium* 'ohver, ohvritalitus')

Ingl **sacrifice**

Sks **das Opfer**

Tähtsamaid riituslikke toiminguid, mis seisneb hinnalise elusolendi, aine, taime, eseme pühendamises üleloomulikule olendile, et sellega mõjutada tema tegutsemist inimesele soovitud viisil. Eriti muistsetes ja traditsionaalkultuuride usundeis seotud põhimõttega *do ut des* – ma annan, et sa annaksid (ld). Aja jooksul ilmusid asendusannid (nt Hiinas eriline ohviraha) ja asendustoimingud (nt tapaohvri asemel vaid veristamine). Asendus võib olla ka vaimne (nt pühakirja õppimine). Asendusohvrid jagunevad astmetesse. Tuntakse järgmisi o põhiliike:

(1) annio. – kink, et soovitav õnnestuks; tänu millegi õnnestumise eest (nt esimene viljavihk saagist, hõbemündi viskamine allikasse, sportlase poolt auhinna annetamine);

(2) lepituso. – talitus ohverdajate üleastumise lepitamiseks (nt Lähis-Idas pattude siirdamine "patuoinale" ja selle kõrbesse ajamine);

(3) konviirio. – osa o-st eraldatakse jumalusele või surnule, osa söövad talitusest osavõtjad (nt vanade roomlaste veinisõõm kodukoldejumalale, setude ühissöömine kalmistul);

(4) kommuniooni- (ühendus-) o – ohvriaine esindab Jumalat ennast ja ohvriroa ühisel maitsmisel uuendatakse Jumala ja koguduse sidet (nt juutidel paasatalle söömine; kristlastel püha õhtusöömaaeg). Vt ka *antropofaagia*, *riitus*.

okultism (ld *occultus* 'varjatud, salajane')

Ingl **occultism**

Sks **der Okkultismus**

Üldnimetus õpetustele, mida peetakse salajasteks, vaid pühendatutele teadaandmiseks, nt vanaajal müsteeriumikultuste ja druiidide salaõpetused. O. alla kuuluvad ka keskaja alkeemia ja hilisemad vabamüürlaste jt salaorganisatsioonide esoteerilised õpetused. Vt ka *druiidid*, *esoteerika*, *müsteerium*.

oomen (ld *ōmen* 'märk, enne, ettetähendus')

Ingl **augury, omen**

Sks **das Omen**

(1) Religioonide ennustusõpetustes head või halba ettekuulutavad ootamatud sündmused ja taevanähtused, nt komeedi ilmumist on peetud õnnetuste ettekuulutajaks. Eriti palju o. oli vanarooma religioonis.

(2) Rahvaliku ebaususe enne, nt musta kassi minek üle tee on peetud halba ennustvaks.

Vt ka *augur*, *divinatsioon*, *mantika*.

oraakel (ld *orāculum* 'rääkimiskoht')

Ingl **oracle**

Sks **der Orakel**

Vanades kõrgkultuurgeli halba.ides ennustusvõimega preester, kes tavaliselt

tegutseb ekstaatilises seisundis (nt Delfi o Kreekas). O-d olid kuulsad, tihti käidi neilt nõu küsimas oluliste poliitiliste otsuste langetamiseks. Muistses Peruus oli Pachacamaki o tuntud juba enne inkade impeeriumi. Tänapäeval tegutseb Tiibeti dalai-laama valitsuse juures ametlik riigio. Vt ka *ennustamisvõime*.

ordaal (ld *ordalia* < germ)

Ingl **ordeal**

Sks **das Ordal**

Eriti traditsionaalkultuurides, aga ka nt Euroopa keskaegses kohtupidamises nn jumalaotsuse teadasaamiseks sooritatud talitus, kus kaebealuse süü või süütus selgus liisuheitmise, piinarikka katse või kahevõitluse tulemuse põhjal (nt Henriku Liivimaa kroonikast tuntud o, kus preester jäi ellu, sest hobune astus üle joone "elujalaga"; tuleproov hõõguva rauaga; keskaja rüütlikultuuris kasutatud o-il selgus daami süü või süütus tema nimel peetud kahevõitluse tulemuse põhjal jne).

ordinatsioon (ld *ordinātiō* 'ametisse pühitsemine; kordaseadmine')

Ingl **ordination**

Sks **die Ordination, die Ordinierung, die Weihe**

(1) Kristlikes uskkondades vaimulikku ametisse pühitsemine jumalateenistusel kõrgemate vaimulike poolt.

(2) Üldmõistena mingi usundi vaimuliku ametisse määramine koos järgneva pühitsemisega.

Vt ka *kristlus, preester*.

ordu (ld *ordo* 'kord')

Ingl **order**

Sks **der Orden**

Kindlatele reeglitele ja ühisele elukorraldusele allutatud vaimulik või salaühing. O kaugeks eelkäijaks traditsionaalkultuurides on meeste- ja naisteliidud; munkluse sotsiaalseks väljenduseks on mungao-d; religiooni kaitseks ja levitamiseks on ajalooliselt munksojamehi koondanud vaimulikud rüütlio-d; üheks müstitsistliku tagapõhjaga salaühinguks on nt vabamüürlaste o; tänapäeval on o-korra reliktsseteks kajastusteks nt kinnised klubid, üliõpilaskorporatsioonid). Vt ka *askees, klooster, müstierium, müstitsism, salaliidud, sufism*.

orenda (irok 'vägi')

Maailma ja olendeid täitev ebaisikuline vägi, mis üksiknähtustes personifitseerub. O-l on sarnaseid jooni Polüneesia mõistega "mana". Vt ka *animatism, dünamism, mana, nuumen, vägi*.

orfikud (< Orpheus)

Ingl **Orphism**

Sks **der Orphismus, die Orphiker**

Dionysose kultuse alusel Traakias tekkinud, end kreeka müüdikangelase Orpheusega seostav müstiline usuvool, mis ca 6.saj e.m.a. levis Kreekasse peamiselt madalamate rahvakihtide sekka. O. õpetuses on kesksel kohal jumalate ja inimese tekkimine ning tulevane saatus. O. õpetus sarnaneb mõneti hilisemate gnostitsistlike õpetustega, olles mütoloogilisem. Kultuses peeti oluliseks askeesi ja puhastusriitusi. Vt ka *askees, gnostitsism, müstika, mütoloogia*.

ortodoksia (kr *orthodoxia* 'õige õpetus')

Ingl **Orthodoxy**

Sks **die Orthodoxie, die Rechtgläubigkeit**

(1) Mingi kindla religiooni raames õige õpetuse (pühakirja, dogmade) järjekindel pooldamine ja riituste range järgimine ehk õigeusklikkus.

(2) Kitsamas mõttes kristlike idakirikute ehk kreekakatoliku kirikute sünonüüm. Vt ka *dogma, hereesia, kaanon, kreekakatoliiklus*.

paavst (< kesksks *pauwst* < kirikuld *papa* 'Rooma piiskop' < kr *pappas* 'isa')

Ingl **Pope**

Sks **der Papst, der Pontifex**

(1) Roomakatoliku kiriku pea, Rooma piiskopi tiitel. Esimeseks p. loetakse roomakatoliku traditsiooni järgi Jeesuse jüngrit apostel Peetrust, kellele Jeesus usaldas oma õpetuse hoidmise ja edasiandmise primaadi (Mt 16, 18-19), kes suri Roomas märtrina 63. v 64.a ja olevat maetud Püha Peetruse katedraali altari alla. Usaldusväärsed andmed ajalooliste p-de kohta on alates 3.saj.

(2) Egiptuse kopti kristliku kiriku pea ametinimetus.

Vt ka *apostel, jünger, märter, primaat, roomakatoliiklus*.

pagood (port *pagoda* <sng *dagoba* 'pühanu' <snskr *dhātugarbha* 'salajane reliikviatheidla'; teine versioon: < hiina *bajiao-ta* 'kaheksanurkne')

Ingl **pagoda**

Sks **die Pagode, die Pagoda**

Indias, Hiinas, Jaapanis, Indo-Hiina maades jm enamasti budistlik, vahel ka hinduistlik mitmekordne (6–12 korrust) tornikujuline tempel. Vt ka *tempel*.

pallium (ld *pallium* 'kate, pealisriie; eesriie')

Ingl **pallium**

Sks **der Pallium**

Algses tähenduses vanarooma meeste valge ülerõivas.

Siin: roomakatoliku peapiiskopi ametirõivastuse juurde kuuluv lai valge villane õlalint, millesse on kootud viis risti. P-i annab paavst. Vt ka *paavst, piiskop, roomakatoliiklus*.

palve

Ingl **prayer**

Sks **das Gebet, die Andacht**

Religioosse käitumise viis, mis seisneb sõnalisel pöördumises jumaluse või Jumala poole. Erinevalt loitsust tunnistab inimene palve läbi oma allumist üleloomulikule olendile, võib olla individuaalne või kollektiivne, vabasõnaline või riituslik. Riituslik p on tavaliselt traditsiooniline vormel. Vt ka *loits, mantra*.

panteism (kr *pan* 'kõik' + *theos* 'jumal')

Ingl **pantheism**

Sks **der Pantheismus, die Allgottlehre**

Jumalausundi tüüp, mille järgi kõik olemasolev on Jumal või Jumal on kõiges; maailm on samane jumaluse kehaga. Järjekindlat p-i on viljeldud hinduismis (hinduistlikus eeposes *Mahābhārata* ja upanišadide tekstides), Pärsia usundis (Avesta hümnides), samuti vanakreeka orfikute poolt (idee, et maailm on tehtud Zeusi kehast). P-i ideed võivad usundeis esineda koos polüteismi ja henoteismiga. Puhta p-i eksisteerimine on küsitav.

Vt ka Avesta, *henoteism, monoteism, orfikud, polüteism, upanišadid*.

panteon

Ingl **pantheon**

Sks **das Pantheon, der Götterhimmel, die Götterwelt**

Polüteistlik jumalate (jumaluste) ja pooljumalate kogu. Vt ka *polüteism*.

paradiis (kr *paradeisos* < vanaprsk *paradeza* 'oivaline ümbruskond')

Ingl **paradise, heaven, Elysium, Eden**

Sks **das Paradies**

Väljakujunenud eetikaga kõrgreligioonides surmajärgne õnnemaa, asupaik viisipärast elu elanutele ja õndsatele, sellisena vastandmõiste põrgule. P. võib asetseda maa peal (nt vanaegiptuse Iaru kaugel idas, vanatestamentlik Eedeni aed ilmselt kuskil Pärsia lahe ääres, keldi Avalon läänes ookeanitagusel saarel, hellenistlik Elysion kaugel mere taga) või mütoloogilises paigas (enamasti taevas). Ka p-naudingutest on erinevad ettekujutused (nt Iarus toimub lõppematu rikkaliku saagi koristamine, vanaskandinaavia Valhallas päeval tapeldakse ja öösel prassitakse, moslemite p-s on igal mehel arvukalt taevaseid neitsisid, juutide p-s õpitakse toorat, kuldsed kroonid peas, kristlaste p-s lauldakse Jumalale ülistuslaule). Vt ka *põrgu*.

parsid (< Pärsia)

Ingl **Parsi, Parsee, Pl Parsis**

Sks **der/die Parsi, Pl die Parsen**

(1) Laiemas mõttes vanapärsia religiooni zoroastrismi e masdaismi järgijad.

(2) Indias Mumbai lähikonnas elunev arvukas zoroastrismi järgiv usukogukond,

kes põgenes Iraanist 7.-8. saj moslemitest vallutajate eest. Vt ka *masdaism*, *zoroastrism*.

paruusia (kr *parousia* '(kuninga) kohalolek')

Ingl **parousia, the Christs's Second Coming**

Sks **die Parusie, die zweite Wiederkunft Christi**

Kristluse enamikes konfessioonides Kristuse teine tulemine enne viimset kohtumõistmist ja Jumala kuningriigi saabumist, eshatoloogiliste sündmuste kulminatsioon (nt Mt 16, 24-28). Vt ka *eshatoloogia*, *kristlus*.

patriarh (kr *patriarchēs* esiisa)

Ingl **patriarch**

Sks **der Patriarch**

Siin: enamike kreekakatoliku autokefaalsete kirikute kõrgeima vaimuliku ametikandja ja kirikupea tiitel. Neist auväärseimaks peetakse traditsiooniliselt Konstantinoopoli p-i, kes resideerub Istanbulis. Ka roomakatoliku kiriku peapiiskop võib kanda p-i tiitlit. Vt ka *autokefaalne*, *kirik*, *kreekakatoliiklus*, *piiskop*, *roomakatoliiklus*.

patriarhaat

Ingl **patriarchate, patriarchy**

Sks **das Patriarchat**

Siin:

- (1) Nimetus patriarhi ameti kohta.
- (2) Patriarhi ametiaeg.
- (3) Patriarhi võimupiirkond.

Vt ka *patriarh*.

patt (kr *hamartia* 'eksimine', ld *peccatum*)

Ingl **sin, evil, transgression, piacle**

Sks **die Sünde**

(1) Laiemas tähenduses usundi eetiliste normide rikkumine, mille eest tabab üleloomuliku printsibi või olendi nuhtlus. Traditsionaalkultuurides on p sarnaseks reeglite vastu eksimiseks tabude rikkumine.

(2) Kitsamas tähenduses inimese loomupärane normide rikkumine ja sellest tulenev süüdi olek jumalate ees. Kõik usundid ei eelda inimese patust (nt Kreeka ja Rooma usundid, ka mitte traditsionaalkultuuride loodususundid). Klassikalisteks p-usundiks on Lähis-Ida usundid, samuti judaism ja kristlus. P-õpetuse järgi kuulub p olemuslikult inimese juurde. P jaguneb (1) eksimuseks kultusnõuete vastu, (2) eetiliseks eksimuseks. P lepitamiseks on tarvis p-tunnistust, lepituspilvet, p-kahetsusriitusi. Uus Testament mõistab p all eemaldumist Jumalast, aga ka kogu inimkonna rikutust (Jh 1,29). P-uks on ka tahtmine omal käel, ilma Jumalata hea olla (*hybris*), p on võimetus valikut teha,

p on inimese kõlbeline laostumine, inimese egotsentrism, egoism, ükskõiksus ligimese vastu. P-ust päästab vaid elav usk Jumala pakutud lunastusse. Vt ka *kultus, piht, riitus, tabu*.

piht (kesksks *bicht(e)*)

Ingl **confession, shrift, admission**

Sks **die Beichte**

Paljudes religioonides pattude ületunnistamine kas vaimulikule või riituse käigus jumalusele (Jumalale). Kristlikes kirikutes on p. kas sakrament pärast ristimist tehtud pattude andekssaamiseks (kreekakatolikes kirikutes), meeleparanduse sakramendi osa (roomakatoliku kirikus) või suuline patutunnistus teisele kristlasele, kes kuulutab seepeale pattude andeksandmist (luterlikus kirikus). Vt ka *absolutsioon, luterlus, kreekakatoikliiklus, patt, roomakatoikliiklus, sakrament*.

Piibel (kr *biblia* ‘raamatud’)

Ingl **the Bible, the Book, the Holy Scripture**

Sks **der Bibel, der Heilige Schrift, das Wort Gottes**

(1) Kristlik pühakiri, mis koosneb Vanast ja Uuest Testamendist.

(2) Kasutatakse ka judaismis juutide pühakirja Vana Testamendi kohta.

Vt ka *judaism, kaanon, kristlus, sõna*.

piiskop (kr *episkopos* ‘ülevaataja’)

Ingl **bishop**

Sks **der Bischof**

(1) Kreekakatoliku ja roomakatoliku kirikutes kõrgeim ordinatsiooni- e pühitsusaste.

(2) Kreekakatoliku, roomakatoliku, anglikaani ja luteri kirikutes suurema kirikupiirkonna kõrgeim vaimulik. P. allub peapiiskopile, kreekakatoliku kirikus metropoliidile.

(3) Mitmetes protestantlikes konfessioonides kõrgeim vaimulik.

Vt ka *konfessioon, kreekakatoikliiklus, protestantlus, ordinatsioon, protestantlus*.

polüteism (kr *poly* ‘palju’ + *theos* ‘jumal’)

Ingl **polytheism**

Sks **der Polytheismus, der Vielgötterglaube, die Vielgötterei**

Jumalausundi tüüp, mis on välja kasvanud ülijumala ideest kõigi taeva- ja loodusnähtuste ning inimtegevuse valdkondade kui ülijumala omaduste hüpostaseerumise (iseseisvumise) kaudu, samuti loodusvaimude- ja esivanematekultusest. P-ile on omane jumalate kogu – panteon. P-is võivad ilmned monoteismi tendentsid (nt Egiptuses 2. at eKr katse luua Atoni kultust), samuti monoteismis p-i tendentsid (nt Neitsi Maarja või pühakute kultus katoliikluses). P võib olla põimunud ka panteismiga (nt Indias brahmanism kui

hinduismi erikuju). Vt ka *henoteism*, *loodususund*, *monoteism*, *panteon*, *panteism*.

pontifex (ld *pontifex* 'sillaehitaja')

Ingl **pontifex**

Sks **der Pontifex**

(1) Vanarooma usundis preestri nimetus. Algselt p-d juhtisid ka maiste sildade ja akveduktide rajamist. Ülekantud tähenduses p. ehitas silla inimeste ja jumalate vahele, juhtides ohverdamistalitusi ja avalikke jumalateenistusi. P-i amet nõudis hoolikat õppimist ja head mälu, sest vanarooma usundi iga riitust tuli täita väga täpselt, muidu see kaotas oma religioose mõju. P-e oli mitu eri liiki ja neid juhtis *p. maximus* ('suurim sillaehitaja') e ülempreester, kes oli valitav riigiametnik.

(2) Roomakatoliikluse kõrgeima vaimuliku Rooma paavsti sünonüüm.

Vt ka *paavst*, *preester*.

positivism

Ingl **positivism**

Sks **der Positivismus**

Teadusmetodoloogia suund, mis toetub meeleeelundite andmetele, püüab oletust, hüpoteesi jne eelnevalt defineerida, on lahkav-operatsioonaalne, on kvantitatiivne matemaatilistes ja loogilistes terminites, eeldab põhjuslikkust ja selle ennustatavust, eelistab kindlaid, ümberlükkamatuid fakte, eriti selliseid, mille abil saab leida seaduspärasusi, rõhutab sündmuse korratavust (iga nähtus peab olema kontrollitav), eeldab vaateleja välisust, sõltumatust ja mittesekkuvust, peab oma eesmärgiks seletamist ja põhjuste leidmist. Eriti sobiv täppis- ja loodusteadustes, ka humanitaarteadustes, mis kasutavad statistilisi ja matemaatilisi meetodeid. Toetub A. Comte'i positivistlikule filosoofiale ja neopositivismile. Vt ka *fenomenoloogiline*.

Prantsuse sotsioloogiakoolkond

Ingl **The French School of Sociology**

Sks **die französische Schule der Soziologie, die Durkheim-Schule**

Vool 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse kultuuriantropoloogias. Suuna rajaja E. Durkheimi järgi on sotsioloogia aluseks sotsiaalsed faktid – ühiskondlikud institutsioonid, mille lähteiks on nn kollektiivsed ettekujutused – sotsiaalses praktikas realiseerunud ühiskondliku käitumise sundnormid, mida surub peale ühiskondlik keskkond. Viimane on ka usundi tekkeallikas – jumalad ja tootemid on nende sotsiaalsete jõudude väljendus, millele inimene peab alluma ja mille olemust ta ei mõista. L. Lévy-Bruhl väitis, et ürginimesele ja traditsionaalkultuuri inimesele on omane eelloogiline mõtlemine - kollektiivsed kujutlused, mis ei sõltu kogemusest ja mis seisavad väljaspool loogikat: iga asi on samal ajal nii tema ise kui ka midagi muud. Sellist nähtust nimetas L. Lévy-Bruhl partitsipatsiooni- ehk kaasolemiseseaduseks. Niisugune mõtlemine on

müstiline ja täis usku üleloomulikusse. Eelloogiline mõtlemine on selle alusel ka religiooni lähtekoht. Loomulikult on eelloogiliselt mõtleval inimesel olemas siiski ka praktiline mõtlemine, mis aitab tal reaalses maailmas eksisteerida. Kuigi P.s esindajate ideed ei ole tänapäeval üldiselt aktsepteeritavad, on nad siiski väga palju mõjutanud usundiloo, mõtlemispsühholoogia ja teiste humanitaarteaduste arengut. Vt ka *etnoloogilised usunditeooriad*.

preanimism (ld *pre* 'enne' + *animus* 'hing')

Ingl **preanimism**

Sks **der Präanimismus**

(1) Animatismi paralleelnimetus, kusjuures rõhuasetus on "elava laiba" uskumustel. Animatistliku arusaama järgi ei eksisteeri surma, kõik on elus. Seega on ka inimese laip tegelikult elus, ainult salapärase väe poolt muudetud kujul. P-iga seletatakse matmiskombestiku teket – eesmärk oli laiba matmine või peitmine, et ta ohtlikuks ei muutuks. P-i jäänused hilisemates usundivormides on laiba kinnisidumine, luude murdmine jne. P-i järgi ei kummita surnu hing, vaid surnu ise. "Elava laiba" teooria arendas välja saksa usundiloolane H. Naumann, Eestis on seda tutvustanud E. Tennmann.

(2) Usundilooline algupärateooria, mille järgi ei ole ürgusundi lähtepunktis mitte hinged, vaid maagilised talitused. Preanimistliku algupärateooria rajas J. Frazer. Preanimistlikud teooriad jagunevad:

(a) intellektuaalseteks (kujutus ebaisikulisest väest; vaimuloos on kolm mõtlemise staadiumi – maagia, religioon ja teadus – J. Frazer),

(b) emotsionaal-tahtelisteks (usundi taustaks on emotsioonid ja alguses on rituaal, impulsiivne tegevus muutub maagiliseks – R. Marett). Viimane võttis kasutusele ka termini "preanimism". P-i ühendteooria kujundas välja W. Wundt.

Vt ka *animatism, hing, matmiskombestik*.

predestinatsioon (ld *praedestinatio* 'ettemääramine')

Ingl **predestination**

Sks **die Predestination, die Vorherbestimmung, die Gnadenwahl**

(1) Jumalausundeis õpetus saatuse ettemääratusest (nt islamis *kismet*).

(2) Kristluses Paulusest tuletatud, Augustinuse loodud ja hiljem Calvini edasiarendatud õpetus inimese saatuse (kas lunastatud või hukka mõistetud) igavesest ajast ettemääratusest Jumala poolt, kusjuures inimese enda toimimine siin midagi muuta ei saa.

(3) UT-s armuvalik: kaheteistkümne apostli väljavalimine jüngrite seast (Lk 6, 13); valik on tehtud teenimiseks, mitte isiklikuks tulevaseks õndsuseks; ka Jeesus valiti Messia töö jaoks jne. UT-i p. ei kehti inimese saatuse kohta igavikus, vaid kristlase teenimise kohta ajas. Vt ka *kalvinism, kismet, Messias*.

preester (kr *presbyteros* 'vanem, tähtsam')

Ingl **priest**

Sks **der Priester, der Geistlicher, die Geistliche** (*femin*)

Enamiku rahvaste jumalausundites vaimulik asjatundja, kes tunneb pühi tekste, oskab neid seletada ja täita korrektselt rituaale. P on usukoguduse ja Jumala vahendaja. P-d moodustavad omaette organisatsiooni või seisuse, mille liikmed saavad vastava väljaõppe ja on enamasti pühendunud oma ülesannetele. On religioone, mille vaimulikud ei ole preestrid, vaid õpetajad – näiteks islamis, Jerusalemma templi hävitamise järgses judaismis, konfutsianismis, mõnedes kristluse protestantlikes vooludes. Vt ka *braahman, imaam, kast, mulla, rabi*.

presbüter (kr *presbyteros* 'vanem, tähtsam')

Ingl **presbyter**

Sks **der Presbüter, der Kirchenvorsteher**

(1) Varakristlikes kogudustes kogudusevanem.

(2) Reformeeritud kirikutes, nt kalvinistlikus konfessioonis koguduse juhatuse ilmikliige.

Vt ka *kalvinism*.

priimas (ld *prīmas* 'esimene, ülem')

Ingl **Primate**

Saks **der Primas**

(1) Tähtsaima v hierarhias esimese vaimuliku aunimetus.

(2) Ajalooliselt roomakatoliku kiriku piiskopkonna kõrgeim vaimulik.

Vt ka *hierarhia, preester, roomakatoliiklus*.

primaat (ld *primātus* 'esiau, esikohal olek')

Ingl **primacy**

Sks **das Primat**

Siin: hierarhiliselt võrdsete vaimulike seas kas traditsioonipõhiselt või füüsilise vanuse järgselt autoriteetseim ja austatuim. Nt kreekakatoliiklike autokefaalsete kirikute juhtide seas on traditsiooniliselt kõige austatum Konstantinoopoli patriarh kui kunagise Ida-Rooma keisririigi pealinna kõrgeim vaimulik.

Vt ka *autokefaalne, hierarhia, kreekakatoliiklus, patriarh*.

prior (ld *prior* 'kahest esimene, tähtsam')

Roomakatoliku mungakloostri eestseisja, hiljem kloostriülem (abti) asetäitja ja harukloostri ülem. Vt ka *abt, klooster, munk, roomakatoliiklus*.

Ingl **prior**

Sks **der Prior, der Klostervorsteher**

profaanne (ld *profānus* 'pühitsematu')

Ingl **profane, secular**

Sks **profan**

Ilmalik, ebapüha, tavapärase – kõik, mis ei kuulu püha (sakraalse) või tabulise

hulka, kuid mis ei ole rüve. P. ja sakraalne ei ole hierarhilises vahekorras, vaid eksisteerivad kõrvuti. P. ja sakraalne on ka olulised mõisted M. Eliade religiooniloolises koolkonnas. Vt ka *rüve, sakraalne, tabu*.

prohvet (kr *prophētes* 'ettekuulutaja')

Ingl **prophet**

Sks **der Prophet, der Vorhersager, der Prophezeier**

Laiemas mõttes harukordse ettekuulutusevõimega isik, kes on vastuvõtlik talle antud inspiratsioonile, mille abil tal on võimalik edastada seniteadmatut informatsiooni lähema või kaugema tuleviku kohta. Kitsamas mõttes tegelased Vanast Testamendist, kes jumaliku sisenduse mõjul tegid rahvale teatavaks Jumala hoiatusi ning kuulutasid Iisraeli ja Juuda riigi tuleviku kohta ette saabuval sündmusi. Vana Testamendi p-d jagatakse nn kirjapanekuta p-teksteks (neist kõneldakse VT-i ajaloolistes raamatutes, nt Eelija ja Saamuel) ja kirjanekuta p-teksteks. Viimased jagunevad raamatute mahu järgi suurteks (Jesaja, Jeremija, Hesekiel) ning väikesteks (Hoosea, Joel, Aamos, Obadja, Joonas, Miika, Nahum, Habakuk, Sefanja, Haggai, Sakarja ja Malakia) p-teksteks. P-ideid kiusati nende ettekuulutuste tõttu sageli taga. Vt ka *ennustamisvõime, karismaatik, oraakel*.

protestantlus (ld *protestans* 'avalikult tunnistav')

Ingl **protestantism**

Sks **der Protestantismus**

Roomakatoliiklusest eraldunud kristlike koguduste üldnimetus. Esimesed p-d olid 12. saj albilased ja katarid, järgnesid 14.-15. saj. hussiidid ja lollardid. Massilise p. levik algas 16. saj Saksamaal Martin Lutheri algatud liikumisega alates 1517. a. Inglismaal kuningas Henry VIII lahkumisega paavsti usulise võimu alt ja anglikaani kiriku loomisega 1534. a. ja umbes samal ajal Johann Calvini tegevusest ajendatud erinevate reformeeritud kiriku voolude ilmunisega. Konfliktis nii roomakatoliku kiriku kui ka luterlaste ja kalvinistidega olid radikaalsed p-d e anabaptistid. Hilisematel sajanditel tekkis mitmeid uusi p. voole. P-d ei tunnista apostellik suksessiooni e Peetrusest lähtuvat piiskopliku pühitsuse järglust nagu roomakatoliiklased. P-i levikule aitas kaasa Piibli trükkimine ja rahvakeeltesse tõlkimine, mis omakorda tõi kaasa rahvahariduse leviku. P-i ideed avasid tee ka Euroopa poliitilisele demokratiseerumisele.

Vt ka *kalvinism, kristlus, luterlus, roomakatoliiklus*.

põrgu (vrld ld *infernus* < *infernus* 'allpool asetsev'; sks *Hölle*, ingl *hell* < v-skand allilmajumalus Hel)

Ingl **hell**

Sks **die Hölle**

Väljakujunenud eetikaga religioonides surmajärgne karistuspaik inimese ja jumalate seaduste vastu eksinutele, paradiisi vastand. P. asetseb enamasti

maaaluses mütoloogilises paigas ja selle üle valitseb kurjuse esindajana saatan v deemon. P-id võib olla üks v mitmeid, kuumi ja külmi, nt islami järgi on 70 erinevat tulep-t. P. karistused patustele on mitmekesised ja hirmsad, nii füüsilised kui ka vaimsed, on vastavuses pattude raskusega ning võivad olla nii ajutised kui ka igavesed. Keskajal tekkis roomakatoliku kirikus õpetus purgatooriumist kui vaheolust, kus patune võis teatud aja puhastustules viibides ka patud kustutada ja hiljem paradiisi pääseda. See idee ajendas roomakatoliku kirikut leiutama indulgentsi e patukustutuskirja, mida ostes võis patune lühendada purgatooriumis viibimise aega. Protest kiriku äritsemise vastu indulgentsidega oli Martin Lutheril üks reformatsiooniliikumise põhjuseid. Nüüdisaja kristlikud ettekujutused p-st on pigem hinge vaimsete kannatuste laadi, sh Jumalast jäädava lahusoleku tunnetamine.

Vt ka *luterlus, paradiis, protestantlus, roomakatoliiklus*.

päikesekultus

Ingl **solarism**

Sks **der Solarismus, der Sonnenglaube**

(1) Traditsionaalkultuurides loodususundiline meie planeedisüsteemi kesktähe Päikese kummardamine ja selle auks riituste sooritamine.

(2) Polüteismi alaliik, kus päikest peetakse peajumalaks. P-l on tendentse monoteismi poole. P-t on siiski esinenud suhteliselt harva (nt Vana-Egiptuses Vana riigi aegne peajumal Ra, Peruu inkade peajumal Inti, hetiitide peajumalanna Arianna, jaapani šintoismi peajumalanna Amaterasu), palju sagedamini kohtab vanaaja polüteistlikes usundites äikesejumalat peajumalana. Vt ka *monoteism, polüteism, solarism*.

püha (ld *sacer; sanctus*)

Ingl **holy, sacred, sainted**

Sks **heilig, sakral**

Nähtused, olendid, paigad ja esemed, mida inimene peab olevaks täidetud üleloomulikust väest ja millel on usundiline kaitse. On kaks seisukohta:

(1) pühadus on välja kasvanud tabust (pühaks peetu on seotud eriliste keeldudega) ja muutunud religioosseks mõisteks;

(2) pühadus on kohe algul olnud puhtreligioosne mõiste, mis tähistas midagi jumalikku valdkonda kuuluvat, erilist ja puutumatu. P sisendab inimesele aukartust, hirmu, p-ga kaasneb kõikväelisus ja majesteetlikkus. P-ks peetav seisab profaansest eraldi, teda austatakse, kummardatakse ja teenitakse. Vt ka *huaca, kami, profaanne, sakraalne, tabu, vägi*.

pühak

Ingl **the Saint**

Sks **der/die Heiliger/e**

Inimene, kes on tema rohkete heade teenete või märtrisurma tõttu kuulutatud

pühaks ja keda kummardatakse religioosse objektina. Vanades kristlikes kirikutes ja islamis on p kultus üks alamkultusi. Nt roomakatoliku kirikus algatatakse p-uks kuulutamise protseduur, kui inimesega pärast tema surma seostatakse nt imelisi paranemisi haigustest vms. Erilise kohtuprotsessi tulemusena Vatikani vastavas ametkonnas kuulutatakse kandidaat esmalt õndsaks ja seejärel teatud aja möödudes juba p-uks. P kultus on olulisel kohal ka rahvalikus budismis. Vt ka *märter, püha, reliikvia*.

püütia (kr Pythia)

Ingl **Pythia, Pythian**

Sks **die Pythia**

Vanakreeka usundis Delfis asunud jumal Apolloni templi ennustusvõimega preestrinna e oraakel. P. jagas kolmjalal istudes ekstaatilises seisundis, mille tekitab ilmselt maasisesest lõhest imbuv mürgine gaas, ennustusi, mida Apollon talle sisendas ja mida preestrid seejärel tõlgendasid ja küsimuse esitajale edastasid.

Vt ka *ekstaas, ennustusvõime, oraakel*.

Qumrān, ka **Kumran**

Ingl **Qumran**

Sks **Qumran**

Surnumere loodekaldal ala, kus 1.saj e.m.a. – 1.saj. m.a.j. asus esseenide tähtsaim asula. Q-i lähedastest koobastest leiti 20.saj. keskel ja hiljemgi väärtuslikke heebrea- ja arameakeelseid käsikirju (nn Surnumere käsikirju), sh vanimaid piibliraamatute käsikirju, apüokrüüfe, piiblikommentaare, samuti esseenide endi kogukondlikke ja uskkondlikke tekste, mis annavad tunnistust toonase judaismi voolude suurte erinevuste, samuti juudi gnostitsismi ja algkristluse apokalüptiliste tõekspidamiste kohta, mis avalduvad eriti Ristija Johannese ja Jeesuse isiku, aga ka mitmete UT raamatute käsituses.

Vt ka *apokalüptika, apokrüüf, esseenid, gnostitsism, judaism, Piibel*.

rahvausund

Ingl **folk belief, folk religion**

Sks **der Volksglaube**

Mingis religioonis sekundaarne usundikiht, mis koosneb hilisema tekkega ettekujutustest, pärimustest ja tavadest, mis ei kuulu ametliku religiooni (primaarse usundi) valdkonda. R on enamasti sünkretistlik, kus eksisteerivad kõrvuti kahe või enama religiooni komponendid (nt eesti r-is on olnud segunenud muinasusundi ja kristluse, eriti roomakatoliku pühakutekultuse pärimused ja riitused). Vt ka *ebausk, religioon, sünkretism, uskumus, usund*.

ramadaan (ar *ramadān* 'islami kalendri üheksas kuu')

Ingl **Ramadan**

Sks das Ramadan

Üks islami viiest sambast, 29 -30 päeva kestev kohustuslik paast, millega tähistatakse Koraani esmakordset ilmutamist Muhamedile. Vastavalt islami kuukalendrile on r. liikuv püha ja algab alati reeglina üksteist päeva varem kui eelneval aastal. R. on palvetamiseks ja heategevuseks. Enesedistsiplineerimiseks e usuliseks pingutamiseks (džihaad) r-i ajal koidu algusest eha lõpuni ei jooda ega sööda, küll aga võib seda teha pimedas. Muhamedi õpetuse järgi on r-i ajal paradiisiväravad avatud ja põrguväravad suletud neile, kes r-i viisipäraselt läbi teevad.

Vt ka *islam, džihaad, Koraan, paradiis, põrgu*.

reformatsioon (ld *refōrmatiō* 'ümberkorraldamine; taastamine')

Ingl **reformation**

Sks **die Reformation, die Glaubensverbesserung**

Siin: üldnimetus varauusajal alguse saanud protestantlikele liikumistele roomakatoliku kirikus, mis alates 16.saj eraldusid ja muutusid iseseisvateks kristlikeks konfessioonideks v kirikuteks (nt luterlus, kalvinism jt) eesmärgiga kas vabaneda roomakatoliku kiriku juhtimise alt ja kujundada oma teoloogia või koguni minna tagasi varakristliku kirikuelu juurde. R. tekitas roomakatoliku kirikus vastuliikumise e kontrreformatsiooni,, milles oli 16.-17.saj. juhtiv roll jesuiitide ordul.

Vt ka *kalvinism, kirik, konfessioon, kristlus, luterlus, protestantlus, roomakatoliiklus*.

reinkarnatsioon (ld *re + incarnātio* 'lihakssaamine')

Ingl **reincarnation**

Sks **die Reinkarnation, die Wiedergeburt, die Seelenwanderung, die Wiederverkörperung**

Paljudes usundites uskumus hinge asumisest uude kehasse pärast eelmise keha surma. Judaismis tuleb hing Jumalalt ja läheb pärast tagasi hingekoju, hing tohib vaid neli korda ühest eksistentsist teise rännata. Hinduismis ka jumaluse ümberkehastumine teiseks jumaluseks või olendiks (*avatāra*). Budismis ei sünni ümber hing, vaid surmaelne teadvuseseisund, Bardo Thödoli e Tiibeti surmaraamatu (tb *bard o thos grol* 'vaheolus kuulumise läbi vabanemine') järgi saab ta 49 päeva hiljem endale sündiva keha. R. ja seda mõjutav teo ja teovilja vastastikuse sõltuvuse põhimõte (karma) on budistliku ümbersünniahela (*sansaara*) keskmeks. Kristluses hinge r. puudub. Vt ka *avataara, hing, metempsühhoos, sansaara*.

religioon (ld *religio* 'sidumine; hoolimine; ette lugemine')

Ingl **religion, faith, belief**

Sks **die Religion**

Mingile kultuurile, etnosele või sotsiaalsele rühmitusele omane tõekspidamine,

ettekujutuste, müütide ja riiuste süsteem, mille siduvaks elemendiks on usk üleloomulikesse olenditesse, kellest tuntakse end sõltuvat ja keda tuleb religiooselt austada, kummardada ja teenida. R. kui usk üleloomuliku olendi v väe olemasolule, kellelt abi paluda on inimesele kui liigile omane nähtus, mis tekkis oletatavasti kõige varemalt neandertali inimesel ca 100 tuhat a tagasi ja mille olemasolu tunnistavad arheoloogia andmetel vanimates laibamatustes tõendid inimkeha surmajärgsest erilisest kohtlemisest. Teadaolevalt ei ole vähemalt ajaloolisel ajal olemas olnud ühtegi etnost, kellel r. puuduks.

Vt ka *ebauska*, *matmiskombestik müüt*, *riitus*, *rahvausund*, *usk*, *uskumus*, *usund*, *üleloomulik*.

reliikvia (ld Pl *reliquiae* 'jäänused')

Ingl Pl **relics**

Sks **die Reliquie**

Kõikides religioonides usundilised säilmed (nt Buddha säilmete hauaehitistes e stuupades säilitatavad Buddha juuksekarvad); rooma- ja kreekakatoliku kirikutes alal hoitavad jäänused Kristuse kannatamise ajast või pühakutest ja märtritest (nt Kristuse risti tükid, pühakute luud jne). Nende seas on ka võltsinguid. R-d on alamkultusena religioosse austamise ja kummardamise objektiks. Vt ka *märter*, *pühak*.

riitus (ld *ritus* 'kultustoiming')

Ingl **rite, ordinance, ritual**

Sks **der Ritus**

Usundi loomuliku koostisosana mingile pärimusele (müüdile, pühakirjale) vastav korrapärane ja arenguliselt konservatiivne usuline käitumine, mis koosneb sõnalisest (liturgia, palve, laul) ja talituslikust (nt ohverdamine) osast. Religioosnes r-es võib olla elemente, millel on algul olnud maagiline tähendus. R võib olla maagiline (kujutus, et riitus toimub iseenesest) või religioosne (riituse taga on Jumal). Religioosne r võib olla realistlik (nt püha õhtusöömaaja e armulaua puhul katoliku kirikutes *transsubstantsiatsioon* – leib ja vein muudetakse realselt Kristuse ihuks ja vereks, kuigi nad näivad leiva ja veinina; armulaua puhul enamikes protestantlikes kirikutes *konsubstantsiatsioon* – leib ja vein jäävad ikka leivaks ja veiniks, kuid neisse siseneb Püha Vaim); või sümbolistlik (kalvinistid võtavad armulauda vaid Kristuse mälestuseks).

R-d jagunevad:

(1) apotropailised – tõrjer-d kurja eemalepeletamiseks (nt püha vee piserdamisega, puhastava tulega). Apotropailisi maagilisi r-i nimetatakse ka profülaktiliseks maagiaks – maagiliseks talituseks, mille eesmärgiks on ebasoovitavat sündmust või nähtust ära hoida (nt amuleti kandmine, loitsimine huntide vastu karja kaitseks);

(2) eliminatoorsed (elimineerivad), nimetatakse ka *eksortsismiks* – kurja vaimu või demoni väljaajamine mingist paigast või olendist eriliste vormelite ja

talitustega;

(3) siirderiitused – on seotud inimese elu mingi perioodi lõppemise ja uude ajajärku astumisega; koosneb lahtusr-est, ettevalmistavast r-est ja ühinemiser-est (initsiatsioonir, sünnir, pulma- ja matuser, kroonimiser jne);

(4) kalendriiitused – eriti põlluharijate kultuurides viljakuskultusliku tagapõhjaga aastaagader-ed;

(5) deminueeruvad ehk patukahetsusr-ed, ka leinar-ed;

(6) ohverdamiser-ed;

(7) pühitsemis- ja needmisriitused.

Vt ka *hieros gamos, kultus, kuri, loits, maagia, müsteerium, mantra, müüt, ohver, palve, patt, religioon, sakrament*.

riši (snskr 'nägija')

Ingl **rishi**

Sks **der Rischi, der Rishi**

Hinduismis pühamees, tark, õpetaja. Varem nimetati r-deks veedahümnide loojaid, hiljem sai r. erakute ja askeetide nimetuseks.

Vt ka *askees, hinduism, veedad*.

roomakatoliiklus

Ingl **Roman Catholicism**

Sks **der römische Katholizismus**

Üks suurimates kristlikest katoliiklikest konfessioonidest e läänekirik, mille pea on Rooma paavst. R. lahknes lõplikult kr eekatoliku kirikutest 1054.a. R. õpetuslikud alused on Piibli VT ja UT ning kiriku püha pärimus. Tähtsaimad dogmaatilised ja liturgilised erinevused võrreldes kreekakatoliku e ortodoksi kirikutega on: (1) Püha Vaim lähtub Isast ja Pojast, (2) armulaua antakse leiba e Kristuse ihu vaid ilmikutele, (3) armulaua leib e *oblaat* on hapendamata, (4) risti lüüakse ette viie sõrmega, (5) teenistust peeti kuni 1963.a. Teise Vatikani kirikukoguni vaid ladina keeles, (6) sakramente on seitse (ristimine, salvimine, patukahetsus, armulaud, abielu, ordinatsioon e vaimulikuks pühitsemine ja viimne võidmine), (7) vallalisus e tsölibaat on nõutav kõigilt vaimulikelt, kelleks tohivad olla vaid mehed.

Vt ka *katoliiklus, kreekakatoliiklus, paavst, sakrament, tsölibaat*.

rudiment (ld *rudimentum* 'algus'), ka **relikt, igand, jäänus**

Ingl **rudiment, relict**

Sks **das Rudiment, das Relikt**

Nähtus, mis pärineb ajaliselt varasemast kultuurisituatsioonist ja on uues kontekstis kaotanud oma esialgse funktsiooni. Usundilooliselt mingi uskumus või rituaal, mis pärineb mõnest eelnenud usundist ja millel vaadeldava usundi seisukohalt tähtsust ei ole (nt preanimistlikke r-e (laiba kinnisidumine jms) on matmiskombestikus säilinud hilise ajani, kuigi "elava laiba" kujutelmad on

jäänud tagaplaanile). R-ide uurimise kui usundiloolise meetodi võttis tarvitusele E. Tylor. Vt ka *evolutsionism*.

ruunid (v-skand *rūn* 'saladus' < v-germ *runo* 'sosin; saladus, loits', vrđl sks *raunen* 'sosistama')

Ingl **runes**

Sks **die Runen**

Muistsete germaanlaste 24 märgist koosnev, ladina tähestiku eeskujul loodud tähestik (*futhark*). Varaseimad andmed r-de kohta on ca 200.a. paiku Jüütimaalt, kasutusel oli Skandinaavias kuni 13.sajandini. Püstkriipsuliste märkide kuju sobib hästi puusse lõikamiseks, mis oli tavaline kirjutusmaterjal. Rootsi ja Norra viikingiaegsed r-kivid on olulisteks kirjalikeks arheoloogiamälestisteks. R-e kasutati ka loitsimiseks. Nüüdisaja esoteerikas on levinud r-maagia.

Vt ka *esoteerika, loits, maagia*.

rühm

Ingl **group**

Sks **die Gruppe**

Sotsiaalne grupp, inimkooslus, mida seob meietunne. Indiviidi kuulumise mingisse r-a määravad ühistunnused (päritolu, keel, normid, tegevusala, usund, ideoloogia, territoorium, riikkondlus jne). R, kuhu kuuluvad mingi usundi tunnistajad, on uskkond (kogudus). Vt ka *etnopsühholoogia koolkond, etnotsentrism, konfessioon, sangha*.

rüve

Ingl **unclean**

Sks **unsauber, unrein, fehlerhaft**

Pühaduse negatiivne vastandpoolus, mis on samuti isoleeritud profaansast tabudega. R on ebapuhas ja roojane, isik, kes puutub kokku r-daga, muutub ise roojaseks ja peab läbi tegema puhastusriituse või langema Jumala nuhtluse alla (Vanas Testamendis roojaseks kuulutatuga kokku puutumise kohta vt nt 3Ms 15, 5Ms 23 jne.) Vt ka *profaanne, püha, sakraalne, tabu*.

saatan (hbr *satan* 'laimaja, süüdistaja, vastane', vrđl ar *shaitan, iblis*, kr *diabolos* > ld *diabolus*)

Ingl **Satan, the Devil**

Sks **der Satan**

(1) Judaismis, kristluses ja islamis Jumala kaaskondlane, Jumala loodud vaim, kes astub välja Jumala vastu, on seetõttu Jumala poolt ära neetud ja kurjuse kehastusena mõistetud inimesi õigelt teelt kõrvale eksitama. Nt islamis keeldub ingel Iblis Jumala loodud inimese ees kummardamast ja Jumal mõistab ta hukatusse, kuid erilise armuna lubab tal kuni viimsepäevani inimesi eksitada. Varajases judaismis kuulus s. Jumala kaaskonda, kes süüdistas inimesi Jumala

ees ja Jumal lubas s-l neid proovile panna (nt Ii 1, 6-12). Kristluses on s. Jumala antipood, kel on voli inimesi eksitada kuni viimsepäevani.

(2) Kuradi sünonüüm.

Vt ka *islam, judaism, Jumal, kristlus, kuri*.

sabat (hbr *sa'bat* 'puhkamine, lõpetamine')

Ingl **Sabbath**

Sks **Sabbat**

Judaistidel ja ka mõnes kristlikus protestantlikus voolus nädala seitsmes päev hingamispäev, tähistamaks Jumala puhkamist maailma loomisest seitsmendal päeval (1Ms 2, 1-3). S. kestab reede loojangust kuni laupäeva loojanguni ja s. ajal tööd ei tehta.

saduserid (hbr Pl *Šēdûqîm* < *šādaq* 'õige olema' > vrđl ülempreester Zadok)

Ingl **Sadducee**

Sks **der Sadduzäer**

Juudi preesterkonna aristokraatlik usulis-poliitiline rühmitus 2. sajandil eKr kuni 70 pKr., kes juhtisid templiteenistust, tunnistasid õpetusena vaid toorat, eitasid hilisemat suulist pärimust, ei uskunud igavest elu ega oodanud messia tulemist.

Vt ka *esseenid, judaism, seloodid, variserid*.

sakraalne

Ingl **sacred, holy, divine, saintly**

Sks **sakral, heilig**

Mõiste "püha" sünonüüm. Vt *püha*.

sakraalne kuningavalitsus, ka teokraatia

Ingl **theocracy**

Sks **die Theokratie, der Gottesstaat, die Gottesherrschaft**

Paljudes usundites pealiku, valitseja või preesterkuninga jumalustamine või inimese ja jumaluse vahendajaks pidamine. S.k-e objekti peetakse sageli ainupädevaks sooritama teatud kultuslikku toimingut (lepitusohver, *hieros gamos*). S.k on kaitstud valitsejatabudega, millest on hiljem välja kasvanud õukonnarituaal (valitseja jalg ei tohi puudutada pühitsemata pinda, keeld talle otsa vaadata või tema juuresolekul istuda jne). S.k-ele viitab ka valitsejate tituleerimine (Majesteet, Pühadus, Hiinas Taevapoeg, Peruus Päikesepoeg jne). S. k-e printsiip eeldab, et jumalik valitseja ühendaks oma isikus ilmalikku ja vaimulikku võimu. Pühale valitsejale on omistatud ka ime- ja ravivõimed (nt Inglise kuningat Charles II usuti suutvat tervendada jalutuid). Vt ka *hierarhia, teokraatia, tsesaropapism*.

sakrament (ld *sakrāmentum* 'armuvahend')

Ingl **sacrament**

Sks das Sakrament

Kristlikes kirikutes püha talitus, mille kaudu vaimulik vahendab kogudusele Jumala pattelunastavat armu ja milles Püha Vaim on erilisel viisil mõjutamas. Kreekakatoliku kirikutes on 7 s-i (ristimine, võidmine, laulatus, vaimulikuks pühitsemine, armulaud, piht ja haige salvimine), roomakatoliku kirikus samuti 7 s-i (ristimine, meelearandus, armulaud, kinnitamine (võidmine ja käte pealepanek), abielu, ordineerimine (vaimulikuks pühitsemine) ja haige salvimine), luterlikus kirikus 2 s-i (ristimine ja armulaud). Vt ka *absolutsioon, euharistia, piht*.

salaliit, ka kultusliit

Ingl **secret society**

Sks der Geheimbund, der Kultusbund

Esiajal tekkinud ja traditsionaalkultuurides säilinud sugukonnasisene usundilise taustaga kunstlik inimkooslus, mis on loodud ühe sugupoole poolt ja on teise sugupoole esindajatele suletud. Algul kujutas endast kinnist vanuserühma, seejärel meeste- või naisteliitu (meeste- või naistemaja). S-dul olid oma salajased kooskäimiskohad, käitumisreeglid, riitused. S-dus toimusid kultustalitused, initsiatsiooniriitused, noorukite ja tütarlaste ettevalmistamine elluastumiseks. Eriti tuntud on Okeania s-dud, millel oli kohati ka oluline poliitiline mõjuvõim. Seega oli s-del nii usundiline kui ka sotsiaalne tähendus. Esimest korda kirjeldas s-te 19.saj. saksa etnoloog H. Schurtz. S-dest on välja kasvanud müsteeriumiliidud, mungaordud ja teised vennaskonnad ja salaühingud (vabamüürlased, maffialiidud, tsunftid, gildid, üliõpilaskorporatsioonid, kinnised klubid). Vt ka *initsiatsioon, kultusliit, müsteerium, ordu*.

sangha (snskr *sangha* 'pooldajaskond')

Ingl **sangha**

Sks die Sangha

Üks budistlikust nn Kolmikaardest (e Triratnast) Buddha ja dharmat kõrval – seadmuse või õpetuse (*dharmat*) tunnistajad ja järgijad ehk budistlik kogudus. Vt ka *dharmat, konfessioon, rühm*.

sansaara (snskr *samsāra* 'tiirlemine')

Ingl **samsara**

Sks die Samsara

India religioonide ja filosoofia põhimõisteid. S on lõputu ümbersündide ahel, mis hõlmab nii inimesi, loomi kui ka üleloomulikke olendeid ja kus karma seadus määrab, kellena olend ümber sünnib. Hinduismi järgi sünnib ümber hing, budismi järgi surmaeelne teadvuseseisund (dharmade kogum). Inimese eesmärgiks on vabaneda ümbersünniahelast. Vt ka *dharmat, karma, metempsühhoos, nirvaana, reinkarnatsioon*.

sarkofaag (kr *sarkophagos* 'laibasööja' < kr *sarx* 'keha' + *phagein* 'sööma')

Ingl **sarcophago, sarcophagus**

Sks **der Sarkophag**

Siin: kunstipäraselt töödeldud kivist, puust või metallist surnukirst vanaajal, hilisemal ajal kirst suursuguse inimese keha, harilikult muumia säilitamiseks.

Vt ka *matmiskombestik, muumia*.

satori (jaap 'taipamine, virgumine)

Ingl **satori**

Sks **das Satori, die Erleuchtung**

Jaapani budistlikus zen-koolkonnas õpilase ootamatu mõistmise v teadvuse avanemise kogemus, mille põhjustab õpetaja ootamatu repliik v vastus, aga millele enamasti eelneb meditatsioon v harjutamine. Klassikalisi s. saamise näiteid on dialoog: Õpilane küsib: „Mis on Buddha?“ – „Sõnnikuhunnik“, vastab õpetaja. Õpilane peab seda meeleseisundit edasise harjutamisega süvendama, et saavutada lõplikku virgumisseisundit. Seetõttu näitab s. kogemus õpilase edasijõudmist.

Vt ka *budism, meditatsioon, zen*.

seadmus

Ingl **dharma**

Sks **das Dharma**

Linnart Mälli loodud vaste india õpetuste kesksele mõistele *dharma*, mis annab selle tähendusi üpris täpselt edasi. Vt *dharma*.

sekt (ld *secta* 'põhimõte; koolkond; erakond')

Ingl **sect**

Sks **der Sekt, die Religionsgemeinschaft**

Suuremast usuvoolest eraldunud väiksem, enamasti suletud rühmitus v kildkond, ka konfessioon.

Vt ka *denominatsioon, konfessioon*.

sekulaarne (ld *saeculāris* 'sajanditega seotud; maailmaga seotud, ilmalik, paganlik')

Ingl **secular, profane**

Sks **säkular, weltlich, profan**

Siin: mittereligioosne, mitesakraalne, ilmalik.

Vt ka *sakraalne, profaanne*

seloodid (kr *zelotes* 'innukas austaja v järgija')

Ingl **Zealots**

Sks **die Zeloten**

Rooma võimu ja kollaborantide vastane sõjakas judaismi sekt 1.saj. m.a.j. . S-d

ootasid messia saabumist, kelle rahuriik pidi Jeruusalemmas kestma tuhat aastat. S-d alustasid tegevust pärast Herodes Suure surma 4 eKr. ja võitlesid roomlastega sissisalkadena. 73. a. sooritas ümberpiiratud Masada kindluses üle 900 s-i enesetapu, et mitte langeda Rooma vägede kätte.

Vt ka *judaism, messias*.

sikhism (pandž *sikh* 'õpilane')

Ingl **sikhism**

Sks **der Sikhismus**

Indias Punjabis 16. saj. tekkinud monoteistlik religioon, mille rajaja oli Guru Nanak (1469 – 1539). Temale järgnes veel üheksa suurt õpetajat. Enesenimetused 'sikhid' viitab nende kui jumala ja gurude (õpetajate) õpilastele. Sikhide ühiskond on ajalooliselt militaarne, et vastu seista moslemitele. Sikhide pühakiri on pandžabikeelne *Adigranth* ('Alusraamat') ja tähtsaim kultuskeskus Amritsaris asuv Kuldtempel. Sikhid tunnistavad ainujumalat, keda nimetatakse paljude nimedega ja kelle poole pööratakse palves pühakirja värssidega, kuid keda ei tohi pildil kujutada. S-i õpetuses on hinduismist pärit karma ja sansaara mõisted, kuid ühiskonnas ei ole varnasid ega kastikorraldust. Kuna iga sikh peab lugema pühakirja, ei ole s-s vaimulikke, vaid eespalvetajad. Traditsiooniline meessikhi välistunnused on eriline turban, pikad juuksed ja habe, mida küll tänapäeval alati ei järgita. Sikhid on ühiskondlikult aktiivsed ja India ühiskonnas mõjukad.

Vt ka *guru, hinduism, karma, sansaara, kast, varna*.

sinod (kr *synodos* 'kokkutulek')

Ingl **synod**

Sks **die Synode, der Synod, die Kirchenversammlung**

- (1) Varakristlikul ajastul apostlite ja kogudusevanemate nõukogu.
- (2) Ajalooliselt Venemaa õigeusu kiriku kõrgeim valitsemisorgan.
- (3) Kristlikes kirikutes kirikupiirkondade valitsemisorganite koosolek.

Vt ka *apostel, kirik*.

solarism (ld *solāris* 'päikesesse puutuv')

Ingl **solarism**

Sks **der Solarismus**

Päikesekultuse sünonüüm. Vt *päikesekultus*.

soterioloogia (kr *soterīa* 'päästmine')

Lunastusreligioonides õpetus inimese pääsemisvõimalustest viimsel kohtupäeval; õpetus Lunastajast (selles tähenduses ka *kristoloogia* – õpetus Kristusest kui Jumala Pojast). UT järgi tähendab s. õpetust Jumala vastusest inimese appikutsele. Päästmine saab osaks kõikidele, kes sellesse usuvad. Vt ka *gnostitsism, messias*.

spiritism (ld *spiritus* 'vaim')

Ingl **spiritism, spiritualism**

Sks **der Spiritismus**

Üldnimetus müstitsistlikele teooriatele, mille järgi inimese hing eksisteerib pärast inimese surma edasi uues kvaliteedis, ja toiminguid, mis püüavad surnu hingega kontakti luua ja teda informatsiooni saamiseks elavate inimeste sekka tuua. Euroopa uusaegse s-i rajaja oli E.Swedenborg (1688–1772). Vt ka *esoteerika, müstitsism*.

strukturealism (ld *structūra* '(sise)ehitus')

Ingl **strukturealism**

Sks **der Strukturalismus**

20. sajandi kultuuriantropoloogia vool, mille tähtsaim esindaja on Prantsuse etnoloog ja filosoof C. Lévi-Strauss, strukturealse antropoloogia- ja müüditeooria rajaja, kes lähtus Prantsuse sotsioloogiakoolkonna ja Ameerika kultuuriantropoloogia ideedest ning struktureaallingvistikast. S vaatleb kultuuri kui kommunikatsiooni- ja märgisüsteemi, mille aluseks on tunnuste binaarne opositsioon. Eriti rakendas C. Lévi-Strauss s-i traditsionaalkultuuride müütide ja usundite uurimisel. Vt ka *binaarne opositsioon*.

sufism (ar *sufī* 'villasesse rüüsse rõivastatu')

Ingl **sufism**

Sks **die Sufismus, das Sufitum**

Islami müstikute liikumine, tekkis 8. saj, alates 11. saj vennaskondadena (*dervişiordudena*), ortodokssete islamivoolude poolt varem taga kiusatud. Nimetus tuleneb poolehoidjate rõivastumisest karedasse kaamelikarvadest rüüsse. Sufid taotlevad jumala tunnetamist sisekaemuse kaudu, mis leiab kõrgpunkti ekstaatilises seisundis. S-il on ühiseid jooni gnostitsismi, uusplatonismi ja India müstikaga. On olulisel määral mõjutanud islami filosoofiat ja luulet. Vt ka *askees, gnostitsism, munklus, müstika, ordu*.

sukha (snskr 'õnn')

Ingl **sukha**

Sks **die Sukha**

India õpetustes hüvelisi seisundeid e õnne tähistav sõna ja sellega dukkha e kannatuse vastand. Budismi järgi on ülim õnn nirvaana e kannatuse vaibumine. Kõik maised õnneseisundid on aga ajutised, sest kannatus on sansaara e ümbersünniahela vältimatu omadus.

Vt ka *budism, dukkha, nirvaana, sansaara*.

sunna (ar 'tava, eeskuju, harjumus, eluviis')

Ingl **Sunnah**

Sks **die Sunnah**

Islamis püha pärimus prohvet Muhamedi tegudest ja ütlustest, mille järgimine on normiks ja juhatuseks igale moslemile. S. on tähtsusetult Koraanist järgmine islami õiguse (*fiqh*) allikas.

Vt ka *islam, koraan*.

sunniidid (ar *ahl as-sunna*, 'pärimuse rahvas')

Islami suurim põhivool, pärast Muhamedi surma kaliif Abu Bakri pooldajatest tekkinud järgijaskond, ca 90% moslemitest. S-d järgivad õpetuse alusena Koraani ja sunnat.

Vt ka *islam, kaliif, Koraan, moslem, sunna, šiiidid*.

Ingl **Sunnites**

Sks **die Sunniten**

surm

Ingl **death**

Sks **der Tod**

(1) Bioloogiliselt elusolendi keha kõikide funktsioonide lakkamine (ld *exitus letalis*); usundilooliselt hinge lahkumine kehast.

(2) Üleloomulik olend või nähtus, keda kujutatakse kas s-deemonina, s-jumalana või fataalse printsiibina, kelle ees on ka jumalad võimetud. Erinevates usundites peetakse s-a kas ebakõlaks, ürginimese ja jumaluse suhtlemisel tekkinud eksituseks (sumeritel), karistuseks ürgpatu eest (Vanas Testamendis), nõiduse tulemuseks (austraallastel), paha vaimu kätetööks (Siberi rahvastel), ümbersünniahela vahelülks (India usundites) või kulgemisprintsiibi loomulikuks paratamatuseks (Hiina usundites). Ürgusundi algfaasis on s-a peetud ilmselt inimkeha seletamatuks muundumiseks ("elav laip" preanimismis). S-asse suhtutakse kas hirmu, õuduse ja aukartusega või soodsalt. Mõlemad suhtumised on üleminevad ja neid on raske piiritleda. S-akombestik jaguneb leinamiseks, laiba kindlal viisil kohtlemiseks ja mälestamiseks. Vt ka *esivanematekultus, hing, itkud, matmiskombestik, preanimism, teispoosus*.

suura (ar *sūrah*)

Ingl **Surah**

Sks **die Sura, die Sure**

Koraani peatüki nimetus, nagu seda hakkas nimetama Muhamed. Koraanis on 114 s-t, mis on järjestatud pikkuse alusel: 1. s. on lühike, 2. s. on pikim, seejärel s-d kuni lõpuni lühenevad. S-de nimed tulenevad mingist s teema seisukohalt olulisest või silmahakkavast sõnast. Esimest suurat ('Avaja') kasutatakse usutunnistuseks, vannete andmisel ja millegi kinnitamiseks. Vt ka *kaanon, Koraan, sõna*.

suutra (snskr *sūtra* 'juhtnõor, lõng')

Ingl **Sutra**

Sks **die Sutra**

India religioonides hinduistlikud, džainistlikud ja budistlikud pühad tekstid; eriline India religioosse ja filosoofilise kirjanduse vorm, mida iseloomustab lakooniline sõnakasutus, kujundlikkus ja süstemaatiline ning loogiline ainekäsitus. S-d tekkisid vanimate hinduistlike tekstide – veedade – kommentaaridena. Vt ka *kaanon, sõna, Tripitaka*.

sõna

Ingl **word**

Sks **das Wort**

Religioonifenomenoloogilises tähenduses mingi kindla religiooni verbaalne komponent (püha sõna). S võib olla usundis esindatud müüdi, pühakirja (*kaanoni*), teoloogiliste seletuste, *dogmade*, pärimuste, *palve* või hümnide kujul. Usundid jagunevad pühakirjata (traditsionaalkultuuride usundid, kõrgusunditest nt Vana-Egiptuse, Vana-Kreeka ja Vana-Rooma usundid) ja pühakirjaga (hinduism, judaism, zoroastrism, budism, taoism, konfutsianism, kristlus, islam ja mõned uusususundid) usunditeks. Pühakiri võib välja kujuneda väga pika aja jooksul (Vana Testament nt umbes 1000 a vältel – 1200–200 eKr), aga ka võrdlemisi kiiresti (Koraani kanooniline tekst normeeriti Muhamedi vahetute järglaste ajal, Uus Testament oli lõppvariandis välja kujunenud umbes 2. saj lõpuks pKr ja kanoniseeriti 5. saj.). Enamiku pühakirjade kultuslik redaktsioon on lõplik, muudetamatu ja usklikule kohustuslik. Samas täieneb mahajaana-budistlik pühakiri pidevalt uute kommentaaridega. Vt ka *Avesta, dogma, humanistlik baastekst, kaanon, Koraan, müüt, Piibel, palve, teoloogia, suura, suutra, tantrism, Toora*.

sünagoog (kr *synagōgē* 'koosolek, kokkutulemine')

Judaistide kultushoone, kus toimuvad jumalateenistused, kogukonna koosolekud ja laste õpetamine. S-id asutati hellenistlikul ajajärgul paikades, kus tekkisid juutide kogukonnad, sest ohvritalitused võisid toimuda ainult Jeruusalemma templis. Pärast Jeruusalemma ja templi hävitamist roomlaste poolt 70. a jäid s-id juutide ainsateks kultushooneteks. Vt ka *judaism, tempel*.

süneedrion (kr *synedrion* < hbr *sanhedrîn* 'koosistumine')

Ingl **Sanhedrin**

Sks **der Sanhedrin**

Rooma võimu aluses Palestiinas juutide kohtumõistjate, rahvavanemate ja preestrite nõukogu, mida juhatas Jeruusalemma templi ülempreester. S-l oli voli teha ennekõike religioosseid otsuseid. S-i poliitilised ja halduslikud otsused pidi kinnitama Rooma asevalitseja. Nn Suur s. eksisteeris kuni 70.a. Jeruusalemma templi hävitamiseni ja juutide diasporaani.

Vt ka *judaism, diasporaa*.

sünkretism (kr *synkrētismos* 'ühinemine')

Ingl **syncretism**

Sks der **Synkretismus**

Usundiloos erinevate religioonide elementide kokkusulamine või nende rahulik kooseksisteerimine ühe religiooni raames. Eriti tuntud s-id pärinevad antiikajast Vahemere-ruumist (hellenism, Rooma riigiusundi hilisperiod, gnostitsism, manihheism e manilus). Ka eesti rahvausund on sünkretistlik. Vt ka *gnostitsism, rahvausund*.

süvapsühholoogia koolkond

Ingl **Deep /Depth Psychology**

Sks **die Tiefenpsychologie**

Vool 20. sajandi kultuuriantropoloogias, mis lähtub kultuuri, tsivilisatsiooni ja usundi aluste lahtimõtestamisel alateadvuses uinuvatest teadvustamata tungidest. Koolkonnale pani aluse austria psühhiaater S. Freud, kelle teos "Die Traumdeutung" oli esimene katse eristada kultuure seksuaalsümboolika ebateadvustatuse põhjal. Järgmine teos "Totem und Tabu" käsitleb ürgkultuuride ja -religioonide psühholoogiat: animism on samastatav lapse nartsissismiga; religioon armastusega objekti vastu; eksogaamia on tekkinud hirmust verepilastusliku suguühete (intsesti) ees, tabu aga poegade alateadliku isavihkamise (Oidipuse kompleksi) tõrjumisest; tootemloom on isa kujund ja tootemikumardamine tekkis häbist isatapmise ees – kannibalistlik isasöömine asendus rituaalse tootemisöömisega ja hiljem tabulise tootemitapukeeluga. Kõik järgnevad usundid on olnud uuteks katseteks lahendada ürgset poegade süü kahetsemise probleemi, seega põhineb kultuur süül, süümel ja häbil. S. Freudi viljakamaid järglasi oli G. Roheim, Austraalia totemismi uurija, kes püüdis kultuuri olemuse probleemi lahendada Freudi vaimus: kultuur ja tsivilisatsioon tugineb paljunemisinstitule, kultuur tekib seksuaalinstinkti sublimeerumisest, olles seega psühholoogiliseks kaitsemehhanismiks. G. Roheim uuris ka maagia päritolu, sidudes selle inimese sünnieelse e prenataalse arengufaasiga.

Teist, s. -st välja kasvanud analüütilise psühholoogia suunda esindab C. G. Jung, kes hülgas seksuaalinstinkti primaarsuse idee ja töötas välja kollektiivse alateadvuse teooria, milles kultuuri aluselementideks on arhetüübid.

Vt ka *etnoloogilised usunditeooriad, arhetüüp, kollektiivne alateadvus, tootem, tabu*.

šakti (snskr)

Ingl **shakti**

Sks **die Shakti**

Hinduismi jumalannades e jumalate naisvastetes kehastuv vägi. Igal suurel hinduistlikul meesjumalusel on oma š. e aktiivne printsiip, tänu millele on ta võimeline olema looja, säilitaja või hävitaja. Ent š. võib esineda ka iseseisva jumalanna Šakti kujul, kelle kummardajatele on ta ülimaks jumaluseks. Seda

voolu nimetatakse šaktismiks.

Vt ka *jumalus, hinduism*.

šamaan (tung *sa man* 'teadmise omaja')

Ingl **Shaman**

Sks **der Schamane/die Schamanin, der Medizinmann**

Traditsionaalkultuurides nõid ja teadmamees, kel on usuline autoriteet. Š kasutab ühendusepidamiseks teispoolsusega transiseisundit, loitsib, sooritab maagilisi riitusi ja tunneb rahvameditsiini. Šamanismist on säilinud jälgi peaaegu kõikide religioonide arhailistes kihtides. Põhjagermaani usundis sisaldab vastavaid näiteid "Vanem Edda". Soome-ugri kultuurkonnas on šamanismi jälgi vanemates kihistustes, mis on säilinud tänini idapoolsete soomeugrilaste juures, samuti Soomes (nt verbaalekstaas loitsutehnikana). Eesti muinasusundilises materjalis on säilinud vähemal määral. Vt ka *ekstaas, enstaas, loits, teispoolsus*.

šariaat (ar *šar* 'suur tee')

Ingl **shariath**

Sks **der Schariath, die Scharia**

Islamis Koraanile, sunnale (Muhamedi eluloolistele legendidele), araabia pärimusele ja araabia traditsioonilisele õigusele tuginev õigus- ja moraalinormide kogum ja sellisena islami traditsiooniline õigussüsteem. Š-i tõlgendavad imaamid ja muftid.

Vt ka *imaam, islam, Koraan, mufti, sunna*.

šiiidid (ar *shī'atu'Alī* 'Ali järgijad')

Ingl **Shiites**

Sks **die Schiiten**

Islami arvukuselt teine usuvool, ca 10-15% moslemitest. Š. kujunes välja pärast Muhamedi surma tema esimese nõbu ja tütre Fatima mehe Ali pooldajaskonnana. Š-de õpetuse alus on Koraan, osa sunnat ja hadithid. Nad usuvad erinevalt sunniitidest Mahdi taastulemist.

Vt ka *islam, hadith, Koraan, Mahdi, moslem, sunna, sunniidid*.

šintoism (jaap. *shintō* 'jumalate tee')

Ingl **Shintoism**

Ks **der Schintoismus, der Shintoismus**

Jaapani iidne usund, mis põhineb kohalikel kultustel, kuid on saanud mõjutusi budismist ja taoismist. Š. ei ole ühtse dogmaatika ja rituaaliga usund, vaid pigem kultuste üldnimetus. Kesksel kohal on loendamatute jumaluste ja vaimude e kamide kultus. Austatuim nendest on päikesejumalanna Amaterasu, kellest usutakse põlvnevat Jaapani keisridünastia. Š-i järgi ei ole maailm, sh jumalused, loodud, vaid on tekkinud iseenesest ja selles valitseb algupärane kooskõla, mida

inimsed peaksid järgima.

Vt ka *budism, jumalus, kami, taoism*.

zen (jaap < hiina *chan* < snskr *dhyāna* ‘mõtlus, meditatsioon’)

Ingl **zen**

Sks **das Zen**

6. saj Hiinas, hiljem Jaapanis levinud mahajaana-budismi koolkond, mida iseloomustab range kloostridistsipliin, intuiitiivne tunnetuslikkus ja paradoksidel põhinevad õpetusvestlused. Vt ka *mahajaana, satori*.

zombi (ingl < kimbundu k *zumbi* ‘vaim’)

Ingl **zombie**

Sks **der Zombier**

Kesk-Aafrika ja Kariibi mere saarte aafriklaste omausundite folklooris nõiaväel ellu äratatud laip, millel puudub oma tegutsemistahe.

zoolatria (kr *zōon* ‘loom’ + *latreia* ‘kummardamine’)

Ingl **zoolatry**

Sks **die Zoolatrie, der Tierdienst**

(1) Loomade jumalaks pidamine ja neile riitustes jumaliku au osutamine (nt Egiptuse usundis kindlate välistunnustega härg Apis v kass ja põrnikas skarabeus üleüldiselt).

(2) Loomakujuliste või loomanäoliste jumalate kummardamine (nt Indias elevantipeaga jumalus Ganeša, ahvinäoga jumalus Hanuman, Egiptuse usundis krokodillipeaga jumalus Sobek, kassjumalanna Bastet).

Erinevalt totemismist esineb zoolatria polüteistlikes jumalausundeis. Vt ka *animalism, zoomorfism, totemism*.

zoomorfism (kr *zōon* ‘loom’ + *morphē* ‘kuju’)

Ingl **zoomorphism**

Sks **der Zoomorphismus**

Üleloomulike olendite kujutlemine väliselt või olemuslikult loomataolistena. Vt ka *animalism, antropomorfism, zoolatria, totemism*.

zoroastrism (< Zarathustra e Zoroaster)

Ingl **Zoroastrianism**

Sks **der Zoroastrismus**

Indoeuroopa algupärane polüteistlik religioon muistses Pärsias ja Meedias. Z-i õpetuse loojaks peetakse prohvet Zarathustrat (kreekapäraselt Zoroaster), kes elas ca 8.-6.saj e.m.a. ja keda peetakse z-i püha raamatu Avesta autoriks. Z-i iseloomustab äärmine dualism – kahe kaksikvenna, headuse jumala Ahura Mazda (kr Ormuzdi) ja kurjuse jumala Angra Manju (kr Ahrimani) võitlus inimhingede pärast kuni maailmalõpuni, enne mida oodatakse Zarathustra

taastulemist messia Saosyanti kujul. Z-s on tähtis ülim rituaalne puhtus; pühim looduselement on tuli, aga rüvetada ei tohi ka viljakandvat mulda, magedat vett ega õhku, mistõttu surnud antakse matmistornides röövlindudele söögiks. Z-i pooldajaid nimetatakse ka tulekummardajateks ja Ahura Mazda järgi masdaismikks. Z. jätkub tänapäeval Indias parsid usundina.

Vt ka *Avesta*, *dualism*, *messias*, *matmiskombestik*, *parsid*, *polüteism*.

tabu (polün 'ei tohi')

Ingl **taboo**

Sks **der Tabu**

Traditsionaalkultuuride usundites esemed, sõnad, nähtused, tegevused ja olendid, millel lasub puudutus-, ütlemis-, söömis- jne keeld. Keelu laad on üleloomulik ja seotud pühaduse või rüveduse mõistega. Keelu rikkujat tabab automaatselt õnnetus. Keelu rikkuja muutub samuti tabuks ja peab läbi tegema puhastusriituse. Halbu tagajärgi ei juhtu sellele, kelle vägi on piisavalt võimas neutraliseerimaks tabu väge (nõid, pealik). T-l on religioonifenomenoloogiline ühtsus jumalausundite pühaduse ja rüveduse mõistega. Palju klassikalisi näiteid võib tuua Vanast Testamendist (nt keeld puudutada raibet (3Ms 22,8), seaduselaeka puudutamisele järgnes surm (1Sm 4-6) jne. Vt ka *püha*, *rüve*, *vägi*.

talisman (ar *talsam* 'lõpetamine')

Ingl **talisman**

Sks **derTalisman**

Kaasaskantav või riitustel kasutatav ese, millel usutakse olevat maagiline vägi ja millega saab mõjustada üleloomulikke jõude. T-i toime on aktiivne ja kurja peletav, mistõttu teda võib käsitleda nõidusvahendina. Nt teatud kalliskivid usutakse peletavat haigusedeemoneid, keskajal usuti olevat maagiline vägi missa ajal kõrvale pandud armulaualeivakesel, hukatu kehaosadel jne. W. Wundti klassifikatsiooni järgi on t. fетиši liike. Vt ka *amulett*, *fetiš*, *maagia*.

talmud (< hbr *lameid* 'õpetus')

Ingl **talmud**

Sks **der Talmud**

Judaismis usuliste ja juriidiliste kirjutiste kogu, mis sisaldab toora tõlgendusi ja kommentaare. T. koosneb mišnast e heebreakeelsetest kommentaaridest, mis on redigeeritud 2. saj, ja gemarast e arameakeelsetest kommentaaridest. T. jaguneb nn Babüloonia t-iks, mille gemara pärineb 5. sajandist ja mis on Euroopa judaistidele normatiivne, ning lühemaks ja veidi vanemaks nn Jeruusalema t-iks. Vt ka *Piibel*, *toora*.

tamas (snskr 'pimedus')

Ingl **tamas**

Sks das Tamas

India õpetustes filosoofiline ja religioosne mõiste. Hinduistlikus *samkhya* filosoofias tähendab t. tasakaalustamatust, mitteaktiivsust, kaost, rüvedust, hävingut. T. vastand on *sattva* e tasakaal, stabiilsus, korrastatus, puhtus, säilitamine. T. kui pimedus ja inertsus on oluline ka sikhismis.

Vt ka *hinduism, sikhism*.

tantra (snskr *tantra* 'elluviidud, teostatud teadmine')

Ingl **tantra**

Sks **die Tantra**

India õpetustes meelearjutuste, jooga ja rituaalide juhistega tekstid. T. õpetustes on tähtis mees- ja naisalge sümboolika: hinduistlikes t-s on meesalge passiivne, budistlikes aktiivne. T-d pandi kirjas Indias ca 5.-11.saj. Budistlikud t-d on vadžrajaana kirjalikud õpetustekstid. Nad on järgivad küll mahajaanat, aga rõhutavad rohkem rituaale, sümboleid ja mantraid. T-id tuleb kindlasti lugeda ja teostada õpetaja juhendamisel, et säilitada vaimne tervis. T-d jagunevad paljudesse alaliikidesse.

Vt ka *budism, hinduism, jooga, mahajaana, vadžrajaana*.

tantrism

Ingl **tantrism**

Sks **der Tantrismus**

Lääne päritolu nimetus hinduistlikele (šivaism), budistlikele (vadžrajaana) ja džainistlikele vooludele, kus peetakse pühaks erilisi tekste (*tantraid*) ning sooritatakse askeesitoiminguid ja seksuaalseid rituaale kosmilise energiaallika austamiseks ja sealt üleloomuliku väe omandamiseks. Hinduistliku t-i eesmärgiks on ühe ja sama elu jooksul absoluutse enesetunnetuse ja tõe leidmine ning maailmavaimuga ühinemine, budistliku t-i eesmärgiks on ühe ja sama eluaja jooksul ümbersünniahelast vabanemine (*nirvaana* saavutamine). Tantrad on kirjutatud sageli sümbolistlikus salakeeles, mille lugemine ja loetust arusaamine ilma pikaajalise õppimiseta on võimatu. T-i tuleb kindlasti õppida õpetaja juhendamisel. Tantristlikke voole on rohkesti Tiibeti budismis. T. on ka vadžrajaana sünonüüm.

Vt ka *askees, guru, kontemplatsioon, meditatsioon, tantra, vadžrajaana*.

taoism (hiina *dao* 'kulg', *daoja* 'kulgemise koolkond')

Ingl **taoism**

Sks **der Taoismus, der Daoismus**

Lääne päritolu nimetus ühele hiina kolmest peamisest õpetusest konfutsianismi ja budismi kõrval. T. koosneb kultustest ja õpetustest, mis kujunes välja meie ajaarvamise algul 5.-3.saj. e.m.a. filosoofiliste õpetuste ja hiina loodususundite alusel. T-i müütiliseks rajajaks peetakse õpetajat Laozi kui *Daodejingi* ('Kulgemise väe raamatu') väidetavat autorit. T-i keskne õpetuse tuum on

kõiksuse loomuliku loodusliku kulgemise e *dao* pidamine ülimald seaduseks, mida inimene peab järgima. Inimest, kes on jõudnud kulgemise äratundmiseni e ülimald tõeni, nimetatakse õndsaks. T-i vooludes on palju hiina loodususunditest pärinevaid jumalusi ja vaimolendeid ning neid austavaid rituaalse. T-s on oluline askees, eraklus, kloostriid ja ka surematuse otsingud.

Mõistele *dao* leidis sobivaima eesti vaste 'kulg' Linnart Mäll.
Vt ka *askees, budism, dao, konfutsianism, klooster*.

tava

Ingl **custom, (usual) practice**

Sks **der Gebrauch, der Usus**

Sotsiaalne norm, mis ei ole antud seadusena ja on välja kujunenud käitumispraktikas. Usundilise t. järgimine on kohustuslik ja loomulik, selle rikkumine toob endaga kaasa sanktsiooni (karistuse). Karistus võib olla moraalne (põlgus, boikoteerimine, pagendamine), füüsiline (nuhtlemine) või usuline (üleloomulik kättemaks). Nt kui Okeaanias on normiks see, et preestri toidu ülejäagi söömine on tabu, siis sanktsiooniks on haigus või surm, mille tõeliseks põhjuseks võib olla ka autosugestioon. Vt ka *tabu*.

teism (kr *theos* 'jumal')

Ingl **theism**

Sks **der Theismus, der Gottesglaube**

Usundifilosoofiline õpetus Jumalast kui Loojast, kes jätkab maailma ja inimese saatuse juhtimist ka pärast loomisakti. Kristlike konfessioonide õpetused on valdavalt teistlikud. Vt ka *ateism, deism*.

teispoolsus

Ingl **Other Side, hereafter, netherworld, otherworld, the Everafter, next world**

Sks **das Jenseits**

Kõikides usundites ettekujutused surmajärgsest olemisest, kuhu satub surnu hing. T võib asuda taevas (paradiis), allilmas (manala, põrgu), kusagil maailmas (Egiptuse usundis läänekaares), kuskil teadmatuses. Traditsionaalkultuuride usundites ja varajastes jumalausundites ei tunta harilikult t-e dualismi, küll aga võib vastavalt suremisviisile või surnuriituste iseloomule sattuda erinevatesse tingimustesse (Skandinaavia usundis sattusid kangelaskoju Walhallasse ainult lahingus langenud; Eesti usundis ei pääsenud hing manalasse, kui surnule polnud ohverdatud jne). Arenenud jumalausundeis on täheldatav teispoolsuse dualistlik jagunemine õndsatepaigaks päästetuile ja piinapaigaks patustele. Dualistlik teispoolsusekäsitlus on seotud korrelatiivselt usundi kõlblusõpetuse arenguga. Vt ka *dualism, hing, paradiis, põrgu, soterioloogia, surm*.

tempel (ld *templum* 'eraldatud koht')

Ingl temple

Sks der Tempel

Pühamu, kultusepaik. Nimetus tuleneb vanarooma usundist, kus *templum* oli koht, kuhu oli välk löönud ja mis ümbritseti taraga ning kuulutati pühaks. Algul üldse koht, kus viidi läbi riitusi ja mis oli seotud tabudega. Lähis-Idas oli varajasim t-tüüp *ziqurat* ehk astmiktorn, millest tuntuim on Etemenanki ehk nn Paabeli torn. T-i põhiosad olid eesõu, pikihoone ja püha paik. Indoeuroopa rahvastel oli esialgu pühamuks mõni salu, mägi, koobas, seejärel õpiti Vahemere ääres ja Iraanis Lähis-Ida eeskujul ehitama kultushooneid. T oli piirkonna kultuslik, kultuuriline ja majanduslik keskus. Vt ka *kirik, mošee, pagood, püha, riitus, sünagoog, tabu*.

teodiike (kr *theos* 'jumal' + *dikē* 'õiglus, õigus')

Ingl theodicy

Sks die Theodizee

Teoloogiline õpetus Jumala õiglusest, heldusest, armulisusest ja õigeksmõistust. Üldmõiste ka eriti uusaja algussajanditel levinud religioonifilosoofilistele õpetuste kohta, mille eesmärgiks oli õigustada jumaliku õigluse ja maise ebaõigluse vastuolu.

teofaania (kr *theos* 'jumal' + *phainō* 'ilmutan, ilmun, näitan')

Ingl theophany

Sks die Theophanie

Usundiloos jumala või jumaluse ilmumine inimesele religioosse riituse ajal või ilmutusena. M. Eliade töödes ja Chicago usundiloo koolkonnas kasutusel pigem hierofaania tähenduses. Vt ka *epifaania, hierofaania, ilmutus, riitus*.

teogoonia (kr *theos* 'jumal' + *goneia* 'sünd')

Ingl theogony

Sks die Theogonie

Mingi kindla religiooni müütide süsteem jumalate ja teiste üleloomulike olendite päritolu ja sündimise kohta. Euroopa kultuuriruumis on tänu Vana-Kreeka luuletajale Hesiodosele eriti tuntud kreeka ja seal sisalduva varasema pärimusena ka pärsia t. Väga rikkalik on vanaegiptuse ja hinduistlik t. Vt ka *antropogoonia, müüt*.

teokraatia (kr *theos* 'jumal' + *kratos* 'võim')

Ingl theocracy

Sks die Theokratie

Sakraalse kuningavalitsuse põhimõttele tuginev monarhistlik valitsemiskord, kus kõrgeimat ilmalikku ja vaimulikku võimu teostab üksikisik või väike isikute rühm. Varajane riiklus oli enamasti teokraatlik (Sumeri linnriikide preesterkuningad, ka Egiptuse vaarao oli algul ülempreester jne). Teokraatlik

põhimõtte oli sagedane keskajalgi (Bütsantsi tesaropapism, Araabia ja Türgi kalifaat). Tänapäeval on teokraatliku riigi näideteks paavstiriik Vatikan, samuti dalai-laama eksiilvalitsus Indias Dharamsalas. Dalai-laama ise on küll ametlikult ilmalikust võimust loobunud. Vt ka *hierarhia*, *sakraalne kuningavalitsus*.

teoloogia (kr *theos* 'jumal' + *logos* 'käsitus, mõiste')

Ingl **theology**

Sks **die Theologie**

Teadus Jumalast või jumalatest, religioosest õpetusest, dogmadest, riitustest ja teenimisest, eesti keeles on juurdunud nimetus "usuteadus".

T uurib teadusliku mõisteteaparaadi ja teaduslike meetoditega religiooni kui nähtuse ja üleloomuliku printsiibi olemust, üleloomuliku printsiibi ja inimese vahekorda, religiooni ja ühiskonna seoseid ning vastavaid allikaid ajaloolises, eetilises ja eksegeetilises plaanis eri kultuurides ja eri ajastutel.

Kristlik t uurib teadusliku mõisteteaparaadi ja teaduslike meetoditega kristluse ja Jumala olemust, Jumala ja inimese vahekorda, kristluse ja inimühiskonna seoseid ning vastavaid allikaid (Vana ja Uus Testament ning kiriku- ja dogmadeloolised allikad) ajaloolisest, eetilisest, eksegeetilisest ja päästeloolisest aspektist erinevates kristlikes konfessioonides, erinevates kristlikes kultuurides ja eri ajastutel.

Igal religioonil on oma konfessionaalne t. T jaguneb ainevaldkondadeks. Nt kristliku t põhivallad on piibliteadused (Vana Testamendi teadus ja Uue Testamendi teadus), ajalooline usuteadus (kirikulugu ja dogmadelugu), süstemaatiline usuteadus (dogmaatika ja eetika) ning praktiline usuteadus (kiriku- ja teenimisõpetus ning vastavad abiteadused).

Vt ka *dogma*, *Jumal*, *jumalus*, *kultus*, *religioon*, *riitus*, *sõna*.

teoonomia (kr *theos* 'jumal' + *nomos* 'seadus')

Ingl **theonomy**

Sks **die Theonomie**

Valitsusvorm, mille kohaselt ühiskond elab valitseva religiooni seaduste järgi. T. pooldajad leiavad, et kaasaegsed ühiskonnad peaksid järgima Jumala seadust, nt Vana Testamendi kohtupraktikat. Islami radikaalne vorm järgib t. põhimõtet ja rakendab šariaati. Vt ka *šariaat*.

teosoofia (kr *theos* 'jumal' + *sophia* 'tarkus')

Ingl **theosophy**

Sks **die Theosophie**

Erinevate religioonide raames müstitsistlikud usulis-filosoofilised õpetused, mille kohaselt on maagiliste riituste vahendusel võimalik ühendusse astuda üleloomulike jõududega ning tunnetada sel moel jumalat ja maailmakõiksust. Uusaegse teosoofia rajaja oli J. Blavatskaja (1831–1891), kes püüdis kristlust,

hinduismi ja budismi ühendades luua universaalusundit. Vt ka *antroposoofia*, *esoteerika*, *müstitsism*.

theravaada (snskr *sthaviravāda*, Pl *theravāda* 'vanemate koolkond')

Ingl **Theravada**

Sks **die Theravada**

Budismi üks vanemaid koolkondi, ainus nüüdisajani säilinud hinajaana koolkond ja seetõttu vaadeldud ka hinajaana sünonüümina. T. kanooniline tekst on paalikeelne Tipitaka ('Kolmikkorv'). T. on domineeriv budismikoolkond Kagu-Aasia maades ja Tseilonil.

Vt ka *budism*, *hinajaana*.

tolerantsus (ld *tolerans* 'salliv, leplik')

Ingl **tolerance meaning, toleration, permissiveness**

Sks **die Toleranz**

Sallivus teiste õpetuste, seisukohtade, ideoloogiate ja usundite suhtes. Mittevaenulik suhtumine ja käitumine teiste religioonide ja nende esindajate suhtes. T-es võib eristada sallimist ja tunnustamist kui teineteise suhtes hierarhilisi suhtumisi. Poliitikas tähendab t kõikide õpetuste ja religioonide üheõiguslikkuse tunnustamist. Kõige rohkem t-t teiste religioonide suhtes on India päritoluga usundites: hinduismis, budismis ja džainismis. Hinduismis on seotud t-ega *ahinsa* põhimõte. Kõige vähem tolerantne teiste religioossete õpetuste suhtes on islam. Kristlikud kirikud on ajaloo jooksul olnud teiste usundite suhtes suuremal või vähemal määral ebatolerantsed. Konfessionaalse koostöö tulemusena maailmaorganisatsioonides ja tänu ülemaailmsele integreerumisele 21. sajandil liiguvad kristlikud kirikud omavahel üha suurema tolerantsuse poole, samas kui islamiäärmuslus väljendab teiste usundite ja ka oma naaberuskonnade vastu üha väiksemat tolerantsust. Vt ka *ahinsa*.

Toora (< hbr 'seadus, õpetus')

Ingl **Torah**

Sks **die Tora, die Thora**

Judaistidel kanoonilise tekstina Vana Testamendi 5 Moosese raamatu ehk Pentateuhi (kr *pentateuchos* 'viisraamat') koondnimetus. Vt ka *Piibel*, *Talmud*.

traditsioon (ld *trāditiō* 'üle- või edasiandmine; pärimus, jutustamine')

Ingl **tradition**

Sks **die Tradition, die Überlieferung, die Sitte**

Siin: religioosse v müüdilise pärimuse edasiandmine vanema põlvkonna poolt nooremale põlvkonnale võimalikult muutmatul kujul. T. võib olla suuline või kirjalik. Kui suuline t. võib edasiandmisel paratamatult muutuda, siis kirjalik t. (nt pühakiri) on kanooniline ja muutmatu (nt hinduistlik suuline pärimus *smṛiti* ja veedakirjandus *śruti*). Religioosne t. võib olla sõnaline (õpetus, usudogma)

või tegevuslik (rituaalid). Religioonifenomenoloogiline uurimine on näidanud, et rituaalid on ajas püsivamad kui nende müüdilised põhjendused.

Vt ka *dogma, kaanon, rituaal, sõna*.

transsendentne üleloomulik olend (ld *transcendens* ‘läbiv, piirest väljuv’)

Ingl **transcendent supranatural being**

Sks **das transzendente übernatürliche Wesen**

Inimkogemuse väline üleloomulik olend, kelle olemus ja nähtumus on tundmatu ja hoomamatu ning keda seetõttu ei ole võimalik vahetult kogeda. T.ü.o eeldab, et inimesel puudub tema kohta adekvaatne ettekujutus (nt Jumal). Vt ka *üleloomulik*.

trimurti (snskr ‘kolmik’)

Ingl **trimurti**

Sks **das Trimurti**

Hinduismis jumalate kolmik, kuhu kuuluvad Brahma kui looja, Višnu kui säilitaja ja Šiva kui hävitaja. T-t ei ole õige käsitleda kristliku püha kolmainsuse, sest tegemist on kolme eri jumalusega, mitte üheainsa jumala hüpostaasidega..

Vt ka *hinduism, hüposanalooginataas*.

Tripitaka (snskr *tripitaka* ‘kolmikkorv’)

Ingl **Tripitaka**

Sks **die Tripitaka**

Budistliku kaanoni üldnimetus. Tekst pandi kirja pärast Buddha surma paali keeles (paali *Tipitaka*). Kanoonilise tekstina fikseeriti keiser Ašoka ajal 3. saj eKr. Sisaldab kloostrireegli, Buddha õpetuskõnesid ja filosoofilisi traktaate. Hinajaana-budismis on T keskseks pühaks tekstiks. Mahajaana-budistlikku kaanonisse kuulub veel suur hulk kommentaare ja kommentaaride kommentaare, mida senini juurde kirjutatakse. Vt ka *kaanon, sõna*.

tonalism (ast *tonalli* ‘saatus, hing’)

Ingl **tonalism**

Sks **der Tonalismus**

Traditsionaalkultuurides esinev uskumus inimese ühisest saatuses isikliku tootemloomaga. Kui sureb isiklik tootem, hukub ka inimene. T-i on nimetatud ka kaksikmina uskumuseks. Vt ka *nahualism, totemism*.

totemism (odž *totem*)

Ingl **totemism**

Sks **der Totemismus**

(1) Traditsionaalkultuurides uskumus inimeste ja sugukondade sugulussuhetest mõnede loomade, harvem taimede või esemetega (tootemitega). Eristatakse isiku-, rühma-, sugupoolet-i. Abielud totemistlikes kultuurides olid

eksogaamsed. Tootemlooma tapmine ja söömine oli tabu, välja arvatud tootemiriituste puhul.

(2) Algupärateooria, mille järgi on ürgusundi varajasimas faasis olnud kõikehõlmavaks tootemikumdamine.

Vt ka *etnoloogilised algupärateooriad, animalism, eksogaamia, nahualism, tonalism, trikster*.

trikster (ingl *trickster* 'vembumees')

Ingl **trickster**

Sks **der Trickster**

Kultuuriheerose tüüp, kel on kelmi või vembumehe jooned. T on tuntud eriti Ameerika põliselanike traditsionaalkultuurides. Ta võib olla loomakujuline ja sel moel olla tootemlooma erikuju. Indoeuroopa kultuuride kultuuriheeroste seas esineb harva. Vt ka *kultuuriheeros, zoomorfism, totemism*.

tsesaropapism (ld *Caesar* 'Rooma keisri tiitel'+kirikuld *papa* 'Rooma piiskop')

Ingl **caesaropapism**

Sks **der Caesaropapismus**

Antiikaja lõpul ja varakeskajal Ida-Rooma keisririigis kujunenud kirikujuhtimise situatsioon, kus keisri seisukoht idakirikute kristlike teoloogiliste ja dogmaatiliste väidete asjus suunas kirikujuhtide otsuseid. T. sai alguse Nikaia kirikukogul 325.a., kus keiser Constantinuse surve otsustati toetada Athanasiuse seisukohta, et Jumal ja Kristus on oma olemuselt üks, mitte Areiose seisukohta, et Kristus ei ole Jumalaga üks, vaid sarnase olemusega. T. andis idakirikute juhtimises tooni terve I aastatuhande. T-i üks ilminguid on ka Konstantinoopoli patriarhi auprimaat, mis püsib tänini, aga mis tähendab lihtsalt seda, et Ida-Rooma keisririigis oli Konstantinoopoli e teise Rooma patriarh impeeriumi pealinna piiskop ja keisrist järgmine aukandja.

Vt ka *kreekakatoliiklus, kristlus, patriarh, primaat, teokraatia*.

tšakra (snskr *cakra* 'ratas')

Ingl **chakra**

Sks **das Chakra**

(1) India õpetustes ringi, ringliikumist ja tsüklilist ajakäsitust tähistav mõiste. Hinduismis avaldub t. ümbersünniahelas e sansaaras ja ajastute e kalpade tsüklilises järgnevuses. Budismis sümboliseerib t. ennekõike Buddha õpetust e seadmust seadmuseratta (snskr *dharmacakra*) kujul. Ka Buddha esimene jutlus kannab pealkirja 'Seadmuseratta käimapanemine'.

(2) Lääne päritolu esoteerilistes õpetustes inimkeha energeetiliste piirkondade nimetus.

Vt ka *budism, esoteerika, hinduism, kalpa, seadmus, sansaara*.

upanišadid (snskr *upaniṣad* 'juurde maha istuma')

Ingl **upanishads**

Sks **die Upanischaden**

Brahmanismi ja hinduismi pühad raamatud, veedade, braahmanate ja aranjakate järel veedakirjanduse viimane osa. Vanimad u. on loodud I at keskpaiku e.m.a., seega ligilähedaselt budismi ja džainismi tekkimisega samaaegselt. Traditsiooniliselt räägitakse 108 u-st, millest 12 peetakse peamisteks. Nimetus ise tuleneb indialaste traditsioonilisest õppimisviisist, kus õpilased istuvad maas õpetaja jalge ees. U. käsitlevad ennekõike filosoofilisi teemasid, mis rõhutavad inimese isikliku tunnetuse ja mõistmise tähtsust. U-des ilmub ka idee isikulisest hingest (aatman), mis tiirleb ümbersünniahelas (sansaara) vastavalt teo ja tagajärje (karma) seadusele, ning mille eesmärk on vabanemise (mokša) saavutamine maailmavaimuga (brahman) üksiolemise äratundmise läbi.

Vt ka *aatman, aranjakad, braahmanad, brahman, karma, mokša, sansaara, veedad.*

usk

Ingl **belief, faith, conviction, creed**

Sks **der Glaube**

(1) Religiooni ja usundi keskmes asuv keerukas psühholoogiline nähtus – hoiak, mis kujutab endast konkreetset suhtumist väärtusobjekti ja selle suhtumise läbielamist. U indiviidi hoiakuna on alandlik, leplik ja koordineeruda tahtev suhtumine üleloomulikku (Uku Masing).

Vrd u mõistet eri keeltes: kr *pistis* 'usaldus, veendumus', ld *fides* 'veendumus'; *religio* 'side; hoolivus'; uurali algkeele sõna *usk* – algul 'tugi'. Ka budismis tähendab u. (śraddhā) ennekõike usaldust Buddha ja tema õpetuse vastu, samas kui islamis tähendab usk tingimusteta kuuletumist.

Ilmselt on otstarbekas lähtuda UT-i Hb 11,1 definitsioonist (Piibli 1968.a. tõlge): "Usk on kindel usaldus selle vastu, mida oodatakse, ja veendumus selles, mida ei nähta."

Psühholoogiliselt avaldub u inimese hoiakuna (1) kognitiivselt (teatud teadmiste aktualiseerumisel objekti suhtes), (2) emotsionaalselt (valmidus reageerida objektile tundmuslikult), (3) tahteliselt (valmisolek reageerida objektile käitumuslikult).

(2) Kõnekeeles religiooni sünonüüm.

Vt ka *eausk, religioon, uskumus, usund, üleloomulik.*

uskumus

Ingl **belief, tenet**

Sks **die religiöse Meinung, die Überzeugung**

Konkreetne usundiline väide, mida usutakse ja millest juhitudakse käitumises ka teona või teost hoidumisena (nt äralõigatud juuksed ja küüned tuleb põletada, muidu võtab kurat nad endale ja saavutab inimese üle võimu). Vt ka *eausk, religioon, usk, usund.*

usund

Ingl **religion**

Sks **die Religion, der Glaube**

Konkreetne religioosne süsteem, mis on omane teatud etnosele, kultuurile või mingile muule sotsiaalsele rühmale. Vt ka *religioon, usk*.

vaanid (v-skand *vanr*, Pl *vanir*)

Ingl **vanir**

Sks **die Vanen**

Muinaspõhja usundis aaside kõrval vanem jumalatepere, Snorri Sturlusoni „Noorema Edda“ järgi müütilisest paigast nimega Vanaheimr pärit viljakuse eriunevate aspektidega seotud jumalad Njördr, Frejr ja Freya, kellega on seotud mitmeid müüte. V-dest on võrreldes aasidega vanaskandinaavia allikates vähem teateid. Võrdlevas indoeuropeistikas on käibel arvamus, et v-d on jäänuk Euroopa muistsest megaliitkultuuri kandjatest maaharijate viljakususundist, olles sulandunud hiljem saabunud proto-indoeurooplaste panteoni, kus on juhtrollis aasid.

Vt ka *aasid, megaliitkultuur, müüt, panteon*.

vadžrajaana (snskr *vajrayāna* 'teemantsõiduk, teemantvälgu sõiduk')

Ingl **vajrayana**

Sks **die Vajrayana**

Tantristlik budism, mis kujunes Indias I at teisel poolel ja sai hiljem valdavaks suunaks tiibeti budismis, kuid on olemas ka oma koolkondadega ka hiina ja jaapani budismis. V-i pühakirjaks on tantrad, õpetus lähtub mahajaanast, rõhutatakse erilisi rituaale ja meditatsiooniviise, samuti on äärmiselt oluline v. teostamine õpetaja juhendamisel. V. pooldajad usuvad, et õigel teostamisel võib nirvaana saavutada üheainsa elu jooksul.

Vt ka *budism, meditatsioon, nirvaana, rituaal, tantra, tantrism*.

vaim

Ingl **Ghost**

Sks **der Geist**

Üleloomulik olend või printsiip, mille tähendus on nagu hingelgi algul seotud hingamise, tuule, puhumisega (nt hbr *rūah*, snskr *vyāna*, ld *spiritus*, kr *pneuma*). Ürgusundis on ilmselt tekkinud animatistliku väekujutluse lagunemisel individuaalhingeks ja loodusvaimuks. Loodususundeis harilikult loodushaldjad, kelleks võisid muutuda ka surnute hinged, hiljem loodusnähtuste jumalused ja deemonid. Jumalausundeis eelkõige Jumala omadus, Jumala hingus, mis teeb inimesest jumalanäolise inimese. Juba antiigis tekkis inimese trihhotoomiline jaotus: vaim, hing, ihu, mis kandus edasi kristlusesse. Gnostitsistlikes usundeis pääsevad hukatusest vaid vaimuga inimesed (kr *pneumatikoi*). Kristluses on Püha Vaim samal ajal Jumala atribuut (vägi) ja hüpostaas (nuumen). Vt ka

atribuut, haldjas, hing, hüpostaas, nuumen, vägi.

variserid (kr *pharisaios* 'eraldujad' < aramea Pl *Pərīšayyā*, hbr Pl *pərūšīm* 'eraldatud')

Ingl **Pharisees**

Sks **die Pharisäer**

Judaismis ühiskonna keskkihte esindav 2.saj e.m.a. tekkinud usulis-poliitiline rühmitus, saduseride vastased. V-de arvates kaitses usurituuaalide ja -reeglite järgimine judaismi võõraste mõjude eest, kuid nad pooldasid ka uuendusi: nt v-d uskusid erinevalt saduseridest hinge surematust ja saatuse kui iseseisva väe mõju inimesele. Poliitiliselt vältisid v-d võimalusel võõrvõimukandjatega koostööd.

Vt ka *judaism, saduserid.*

varna (snskr *varṇa* 'värv')

Ingl **varna**

Sks **die Varna**

India traditsioonilise ühiskonna oluline institutsioon. V. mõiste võib tuleneda kunagisest kolme kõrgema seisuse eristamisest nahavärvi järgi, st pärast heledama nahaga aarjalaste saabumist Indiasse II at e.m.a. India hinduistlik ühiskond jagunes nelja seisusesse: vaimulikud e braahmanid, sõdurid e kšatrijad, spetsialistid e vaišjad ja teenijad e šuudrad. Neist väljapoole jäid seisustevälised e puutumatud v roojased. Seisused ja seisustevälised jagunesid omakorda kastidesse.

Vt ka *hinduism, aarjalased, kast.*

veedad (snskr *veda* 'teadmine')

Ingl **Vedas, Vedic Literatur**

Sks **die Veden, die Veda-Literatur**

Hinduismi veedakirjanduse kõige vanemad pühakirjad, millel usutakse olevat jumalik autoriteet. V-sid on neli: vanim on „Rigveeda“ (Hümnide veeda) (vanus u 1500-1200 e.m.a.), järgnevad „Jadžurveeda“ (Loitsude veeda), „Saamaveeda“ (Viiside veeda) ja „Atharvaveeda“ (Atharvan-preestrite veeda). V-sid retsiteeriti rituaalsetel puhkudel preestrite (braahmanite) poolt. V-d sisaldavad põhiliselt hümnide jumalustele, rituaalide kirjeldusi ja loitse. V-de lugemine ja kuulamine oli lubatud ainult aarjalastele e kolme kõrgema seisuse liikmetele (nn kakskordasündinutele). V-tekstidel põhines polüteistlik veedade ajastu religioon, mis keskendus ohviriiustele. V-de ajastust pärineb hulk hinduistlikke jumalusi ja teoloogilisi arusaamasid.

Vt ka *aarjalased, braahmanid, hinduism, polüteism.*

vägi

Ingl **(supranatural) power**

Sks **der (übernatürlicher) Kraft**

Eriti loodusundeis kogu maailma ja kõike seal olevat täitev ja ergastav ebaisikuline jõud. V võib mõnes objektis ka isikustuda, kusjuures väe tugevus sõltub toimuva või toimivas osaleja tähtsusest. Väe mõiste võib tuleneda ilmselt animatistlikust ürgusundist. Selles tähenduses on v eesti keeles juba uurali keelekihistusse kuulunud sõna. Väega on seotud mana, nuumeni ja orenda mõisted. Jumalausundites on v jumaluse või Jumala atribuut. Vt ka *animatism, atribuut, dünamism, mana, nuumen, orenda, preanimism, vaim*.

üleloomulik

Ingl **Supranatural, Supernatural**

Sks **der Supranaturalismus, das Übernatürliche**

Religiooni e usundi objektina nähtus, mis ei ole objektiivse reaalsusena kogetav inimesele tema meeleeelunditega. Ü-u algupära ja olemus on inimesele teadmatu ja hoomamatu ja selle tegutsemispõhimõtted on lahtimõtestamatud. Olemasolev teave ü-u kohta on mütoloogiline. Inimene tajub vaid ü-u toimet reaalsesse tegelikkusesse. Ü-uga saab ühendusse astuda ka eriliste võimetega ja erilises psüühilises seisundis (šamaan, ennustaja, prohvet) või erilise väljaõppe saanud vahendaja (preester). Inimene võib püüda ü-ku oma kontrolli alla saada (maagilised riitused, loitsud, mantrad) või eelistada ü-u alluda (religioossed riitused, palved). Ü-u valda kuuluvad nii loodususundilised ü-ud nähtused (vägi, vaimud, haldjad, hinged jne) kui ka jumalausundite ü-ud olendid (Jumal, jumalused, inglid jt). Vt ka *maagia, religioon*.

ülijumal (ka taevane üliolend)

Ingl **Supreme High God**

Sks **das himmlische höchste Wesen**

Panteistlik taevajumal, kes toimib ilmastikunähtustes; usundilooliselt oletatavasti vanim jumalakujutelm – taevas on ise jumal. Patriarhaalsetes kultuurides on ü samastatud õiglase, kõikvõimsa ja kohut mõistva isaga, vahel on ka loojajumala analoog. Ü-ast on aja jooksul eraldunud nn teine põlvkond (tihti atmosfäärinähtuste) jumalaid. Ü on mõnede seisukohtade järgi ürgse loodususundi ja polüteismi oletatavaks vaheastmeks. Vt ka *dema-jumalus, henoteism, Jumal, jumalus, panteism, polüteism*.

ürgmonoteism

Ingl **Early Monotheism, primitive monotheism**

Sks **der Urmonotheismus**

Usundilooline algupärateooria, mille järgi inimkonna vanimaks usundiks oli usk monoteistlikku ainujumalasse. Ajapikku sattusid inimesed aga panteistlikule või polüteistlikule eksiteele ja hakkasid alles hiljem monoteismi taasavastama. Ü-i on etnoloogilise usunditeooriana pooldanud nt A. Lang ja W. Schmidt. Nüüdisajal aktsepteerib ü-i eriti roomakatoliku kirik. Ü-le ei ole kummutavaid teaduslikke vastuargumente leitud, kuid et teooriat peetakse pigem

religioonifilosoofia valdkonda kuuluvaks, siis kasutatakse religiooniteadustes ü-i harva. Vt ka *monoteism, ürgusund*.

ürgusund

Ingl **prehistoric religion, primitive religion**

Sks **die Urreligion**

Usundiloos varaseim usundikihistus, mis oli ilmselt olemas juba neandertali inimesel.

Religiooni tekketeooriad võib jagada 3 põhilisse rühma:

- (1) religioon on inimesele väljastpoolt antud ehk Jumala ilmutus;
- (2) religioon on inimese avastus;
- (3) religioon on inimese väljamõeldis ehk leiutis.

Vastavalt nendele põhiseisukohtadele kujutab ü-i ajalugu endast kas ilmutatud ürgmonoteismi ja sellest äralangemist, üleloomuliku väe avastamist ja vaevalist tundmaõppimist või siis inimese jaoks millegi väärtusliku ja kasuliku leiutamist ja edasiarendamist.

Vahetu teave ü-ist on kaotsi läinud. Kaudset teavet saame arheoloogilise leiumaterjali interpreteerimisest, etnoloogilisest võrdlusest olemasolevate loodususunditega ja võrdleva keeleajaloo ja mütoloogia andmetest. Ü-i tekkimisega tegelevad algupärateooriad, mis jagunevad religioonifilosoofilisteks ja kultuuriantropoloogilisteks (etnoloogilisteks). Tänapäeval on kõige enam leidnud tunnustamist seisukoht, et ei ole olemas olnud puhtast animatismi, animismi, maagiat, manismi, totemismi jne, vaid et ü oli ühel ajal animatistlik, animistlik, maagiline, manistlik, totemistlik. Rõhuasetused võisid muidugi kultuuriti ja periooditi erineda. Ei ole välistatud ka see, et ü-is võis eksisteerida ürgmonoteistlikke kujutlusi. Vt ka *etnoloogilised usunditeooriad, animatism, animism, fetišism, maagia, manism, loodususund, totemism, ürgmonoteism*.

Kasutatud religioonialane põhikirjandus

Antiigileksikon. Tallinn, Valgus, 1985.

Dammann, Ernst. Grundriss der Religionsgeschichte. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1972. (eesti k: Usundiloo alused. Tlk Jüri Raudsepp. Logos, Tallinn, 1995.)

Die Religionen in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Hrg. Von Kurt **Galling**. Bd. 1–6. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1957–1962.

Eliade, Mircea. A History of Religious Ideas. Vol. 1–3. The Univ. of Chicago Press, 1978–1985.

Heiler, Friedrich. Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1979.

- The Penguin Dictionary of Religions. Ed. By John R. **Hinnels**. Penguin Books, 1995.
- Honko**, Lauri, **Pentikäinen**, Juha. Kultuuriantropoloogia. Tuum, Tallinn, 1997.
- Jung**, Carl Gustav. Bewusstes und Unbewusstes. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1979.
- Kleis**, Richard, **Torpats**, Ülo, **Gross**, Lalla, **Freymann**, Heinrich. Ladina-eesti sõnaraamat. Valgus, Tallinn, 2002.
- Lanczkowski**, Günther. Geschichte der nichtchristlichen Religionen. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1989.
- Leeuw**, Gerardus van der. Phänomenologie der Religion. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1956.
- Mäll**, Linnart, **Läänemets**, Märt, **Toome**, Teet. Ida mõtteloo leksikon. Lõuna-Ida- ja Sise-Aasia. Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus, Tartu, 2011.
- Loorits**, Oskar. Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I–III. – Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, 18:1 – 18:3:2. Lund, 1949–1960.
- Lurker**, Manfred. Wörterbuch der Symbolik. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1991.
- Masing**, Uku. Üldine usundilugu. Ilmamaa, Tartu, 2000.
- Mifologičeskij slovar'**. Gl. red. E. M. Meleletinskij. Sovetskaja Enciklopedija, Moskva, 1991.
- Mauranen**, **Maija-Liisa**. Maailma usundid. Otava, Keuruu, 1990.
- Mify narodov mira**. Enciklopedija. Glav. red. S. Tokarev. T. 1-2. Rossijskaja enciklopedija, Moskva, 1994.
- Piibel**. Vana Testament. Uus Testament. Eesti Piibliselts, Tallinn, 2010.
- Religionswissenschaftliches Wörterbuch**. Die Grundbegriffe. Hrg. von Franz **König**. Verlag Herder, Freiburg, 1988.
- Rupp**, Alfred. Religion, Phänomen und Geschichte. Prolegomena zur Methodologie der Religionsgeschichte. – Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte. Bd. 1. Saarbrücken, 1978.
- Taschenlexikon: Religion und Theologie**. Hrg. von Erwin Fahlbusch. Bd. 1–4. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1971.
- The Encyclopedia of Religion**. Editor in Chief Mircea Eliade. Vol. 1–16. Macmillan Publishing Company, New York, 1987.
- Tiwari**, Kedar Nath. Comparative Religion. Motilal Banarsidass, Delhi, 1997.
- Tokarev**, Sergej. Rannie formy religii. Politizdat, Moskva, 1990.
- Vääri**, Eduard, **Kleis**, Richard, **Silvet**, Johannes. Võõrsõnade leksikon. 6., parandatud trükk. Parandanud ja täiendanud Eduard Vääri. Valgus, Tallinn, 2000.
- Lexikon der Religionen. Phänomene – Geschichte – Ideen. Hrg. von Hans **Waldenfels**. Herder, Freiburg, 1992.
- Widengren**, Geo. Religionsphänomenologie. Walter de Gruyter, Berlin, 1969. (Eesti k tlk Kalle Kasemaa. Käsikiri.).

Terminite inglise ja saksa keelde tõlkimiseks kasutatud allikad

<https://www.britannica.com/topic/>

www.dict.cc/german-english/

<http://www.duden.de/suchen/dudenonline>

www.thefreedictionary.com/

<http://www.dictionary.com/browse/>

FESTART Professional Dictionary: Estonian-English / English-Estonian. 2016.

Kann, K., Kibbermann, E., Kibbermann, F., Kirotar, S. Eesti-saksa sõnaraamat. Valgus, Tallinn, 1987.

Kibbermann, E., Kirotar, S., Koppel, P. Saksa-eesti sõnaraamat. Valgus, Tallinn, 1978.

Rutiku, Siret Teoloogiliste terminite saksa-eesti õppesõnastik. Akadeemiline Teoloogia Fond, Tartu, 1999.

Saagpakk, F. P. Eesti-inglise sõnaraamat. Koolibri, Tallinn, 1992.